

НІМЕЧЧИНА

Клаузевіц Карл Філіп Готфрід (1780-1831) – німецький військовий теоретик і історик, генерал-майор пруської армії. Народився в сім'ї акцизного чиновника. З 1792 р. – юнкер, з 1795 р. – офіцер. Закінчив загальне військово-училище в Берліні. Брав участь у війні з Францією (1806-1807), а згодом працював у пруському генеральному штабі, начальником кабінету голови військово-реорганізаційного кабінету, викладав у офіцерському військовому училищі. В 1812-1813 рр. перебував на службі в російській армії під час Вітчизняної війни 1812 р. Наступного року очолював штаб російсько-прусського корпусу, перед смертю працював начальником штабу пруської армії на польському кордоні.

Вивчивши понад 130 війн і походів, К.Клаузевіц написав трьохтомну працю “Про війну”, яка незабаром стала класичною. Як пригадувала його дружина Марія фон Клаузевіц, її чоловік працював над книгою з 1810 р., коли викладав у військовому училищі, до весни 1830 р., коли був призначений на службу в артилерію. В березні 1831 р. К.Клаузевіц повернувся в Бреславль, де планував завершити працю до зими. Однак, 16 листопада його не стало, і рукопис книги “Про війну” був надрукований в такому вигляді, як його залишив автор, лише після смерті К.Клаузевіца. М.Клаузевіц писала в передмові, що це посмертне творіння її чоловіка друкується “без добавок чи вилучення хоча б одного слова”. Понятійний апарат, введений до наукового обігу К.Клаузевіцем, дозволив стратегам кінця XIX ст. перетворити військово-мистецтво в науку, а на закладеному ним фундаменті виникли всі наступні праці військових теоретиків – від А. фон Шліффена до М.Галактіонова і Б. Лідел Гарта.

У вступі до своєї праці К.Клаузевіц чітко з'ясував її мету: “Ми пропонуємо розглянути спочатку окремі елементи нашого предмету, потім його частини і, нарешті, весь предмет в цілому, в його внутрішньому зв'язку, тобто перейти від простого до складного”. Даючи визначення війни, К.Клаузевіц попереджує, що роблячи це, він звертає увагу тільки на один її елемент – протиборство. Отже “війна – це акт насильства, що має за мету примусити противника виконувати нашу волю... Фізичне насильство є засобом, а метою буде нав'язати противнику нашу волю. Для кращого досягнення цієї мети ми повинні роззброїти ворога, позбавити його можливості чинити опір”. А потім на передній план висувається політична мета війни. Якщо вона незначна, то й зусилля, спрямовані для її досягнення, будуть незначними. Політична мета, на думку К.Клаузевіца, є початковим мотивом війни. Оскільки ми маємо справу з реальністю, а не з відволікаючими поняттями, і політичну мету не можна розглядати абстрактно, саму в собі; вона перебуває в залежності від взаємовідносин обидвох держав. Одна і та ж політична мета може по-різному впливати на різні народи, але й на один і той же народ в різні епохи, тому “політичну мету можна приймати за мірило”. А тому на війні необхідно рахуватися з природними властивостями того чи іншого народу. Іноді політична мета може співпасти з військовою, наприклад завоювання відомих областей.

К.Клаузевіц застерігав, що “війна – не забава, вона – не проста гра на ризик і везіння... вона – серйозний засіб для досягнення серйозної мети”. Що стосується щастя на війні, хоробрості, різноманітних фантазій, то вони є не що інше як специфічні особливості війни. Війна в людському суспільстві є війною цілих народів, і причому народів цивілізованих, вона завжди впливає з політичного становища і викликається тільки політичними мотивами. Однак, вона не є крайністю, бо в такому випадку війна витіснила б політику. Ще довго політика проходитиме червоною ниткою через всю війну і робити на неї постійний вплив, звичайно в тій мірі, в якій це дозволить природа сил, які покликані життям до війни. К.Клаузевіц підсумував: “Війна є тільки продовження політики іншими засобами”.

Ця класична теза К.Клаузевіца зазнає серйозних змін в діяльності пізніших політиків. Мало того, вони її пристосовуватимуть до своєї конкретної мети, грубо фальсифікуючи. Найкраще це виходило у В.Леніна та Мао Цзедуна. Те, що Клаузевіц рахує нехарактерним для війни (боротьба не на життя, а на смерть), Ленін перетворює в суть політики. По теорії Клаузевіца, мета війни – розгром ворога, тобто його збройних сил, але цей ворог визначається як суб'єкт міжнародних відносин. Ленін вважає, що диктатура пролетаріату може бути встановлена тільки в ході громадянської війни у формі масового терору, спрямованого на знищення ворога, який визначається не настільки ступенем ворожості, скільки його внутрішньою суттю. Ось чому Ленін переходить від категорій політики до категорій війни. з

потім до категорій соціальної гігієни. Французький дослідник Домінік Кола справедливо відмітив, що Ленін вміло використав ідеї Клаузевіца в полеміці з опортуністами в період Першої світової війни. Ленін переконаний, що війна, яку веде пролетаріат, є легітимною.

Клаузевіца неодноразово цитував лідер китайських комуністів Мао Цзедун, який висунув ідею “затяжної війни”. На його думку, Китай з усіх боків оточений ворогом – Радянським Союзом, Францією, навіть Чехословаччиною, які хочуть встановити своє панування. Перефразовуючи Клаузевіца, Мао Цзедун констатує: “Це значить, що війна є політикою; війна як така являє собою дію, що носить політичний характер, і з стародавніх часів не існувало війни, яка не мала б політичного характеру”. І, далі: “Центральне завдання і вища форма революції – завоювання влади шляхом збройної боротьби, тобто вирішення цієї проблеми війною”. Для Мао не має значення, яка це війна – партизанська чи ядерна. Головне інше – ворог має бути знищений.

Однак, повернемося до Клаузевіца. Говорячи про види війни, він називає абстрактні та реальні війни, однак всі вони повинні розглядатися як політичні дії. По-перше, війну не можна розглядати як щось самостійне, а тільки як знаряддя політики, а по-друге, війни можуть бути дуже різними за своїм характером та мотивами. Війну, вважає Клаузевіц, можна розглядати в трьох ракурсах – насиллі, ненависті та ворожнечі, грі випадку. Завдання теорії полягає в збереженні рівноваги між цими тенденціями. Немаловажне значення мають визначення розміру війни та кількості жертв, які доведеться понести для досягнення цілей війни. У війнах, де жодна з сторін не в стані перемогти суперника, ймовірно, кращим виходом буде заключення миру. Якщо мета війни у знищенні ворога, то до неї треба прагнути, якщо ні, то й завоювання ворожих територій буде другорядним. Засобами війни, за Клаузевіцем, є наступні: знищення ворожих збройних сил, захоплення його провінцій, тимчасова окупація з метою використання їх засобів, тиск на політичні відносини, пасивне вичікування ударів ворога. Насильство, яке необхідно застосувати до противника, перебуватиме у відповідності з розмірами політичних вимог, а також вимог противника. На опір, який чинитиме ворог, впливають теж певні фактори: 1) потреби ворога відомі, але політичні потреби не завжди є очевидними; 2) становище і обстановка в державі неоднакові; 3) неоднакові також сила волі, характер і здібності правителів. Отже, починаючи війну, треба вибрати середній шлях – застосовувати на війні тільки ті засоби і добиватися лише такої кінцевої мети, яких достатньо для досягнення мети.

Багато у війні залежить від генія полководця, який повинен володіти такою рисою, як мужність. Вона може бути двоякою: по-перше, мужність відносно власної небезпеки, а по-друге, мужність стосовно відповідальності перед судом якої-небудь зовнішньої влади чи внутрішньої – совісті. Мужність може пояснюватися легковажністю до небезпеки в силу особистих якостей, але, крім цього, вона може впливати з позитивних емоцій (любов до батьківщини). Якщо вищеназвані види мужності співпадають, то це приводить до сформування найбільш завершеного типу мужності. Необхідними рисами характеру на війні мають бути рішучість, присутність духу, спроможність переносити величезне фізичне навантаження, невідомість та випадковість. Значне місце Клаузевіц відводить таким рисам як енергійність, твердість, стійкість. Наскільки сприяє справі врівноваженість, настільки шкодить впертість. Вона не є “дефектом розуму”, а “дефектом темпераменту”. Для полководця дуже важливо “почуття місцевості”, його здатність “швидко і вірно скласти геометричну уяву про будь-яку місцевість”, щоб добре орієнтуватися в ситуації.

К.Клаузевіц не обминув своєю увагою необхідність урахування умов місцевості. На його думку, “умови місцевості, під якими розуміється як власне місцевість, так і ґрунт, могли б, строго кажучи, не робити впливу, якщо б бій відбувався на абсолютно плоскій, позбавленій будь-яких споруд рівнині. В степових краях це дійсно зустрічається, в культивованих районах Європи це – майже фантазія. Таким чином, навряд чи хоч один бій між цивілізованими народами Європи можна мислити без впливу місцевості та ґрунту”. Що стосується погодних умов, то вони, на велике переконання Клаузевіца, великого впливу не роблять, хоча “в більшості випадків відомо роль відіграє туман”. Набагато значнішу роль під час війни відіграють основні моральні потенції – “таланти полководця, військова доблесть армії та дух народу”.

Підсумовуючи величезний фактичний і теоретичний матеріал, К.Клаузевіц заявляв: “Війна є знаряддя політики; вона неминуче повинна носити характер останньої; її слід вимірювати мірилом політики. Тому ведення війни в своїх головних рисах є сама політика, яка починала перо на меча, але від цього не перестала мислити згідно своїх власних законів”.

Ратцель Фрідріх (1844-1904) – німецький географ, зоолог, геолог, палеонтолог, етнограф і соціолог. Один із засновників геополітики. Закінчив політехнічний університет у Карлсруе, згодом в Гейдельберзькому університеті прослухав курс лекцій професора Е.Геккеля – автора терміну “екологія”. Хвилюючою подією, яка вплинула на наукові заняття Ф.Ратцеля, стало об’єднання Німеччини в 1871 р. Переповнений почуттям національної гордості, він все більше уваги приділяє життю німецького народу в країні та за кордоном. Ф.Ратцель відвідав Угорщину, Трансильванію, Італію, США і Мексику, де познайомився не тільки з життям німецької меншини, але й інших діаспор. Український дослідник В.Дергачов підмітив, що “в Каліфорнії, де крім німців відзначалися діловою активністю інші не місцеві народи, у Ратцеля зародились уявлення про особливості заселення і господарського засвоєння географічних районів в умовах етнічного контакту маргінальних субкультур, що відносились до різних цивілізацій. Відсутність акту розуміння, супроводжуване агресивністю, схильних до експансії людських груп, змушувало інших здавати свої позиції. Ратцель наводить приклади загарбницького використання піонерами-поселенцями земель американського Заходу”. В 1876 р. Ф.Ратцель захистив дисертацію на тему “Еміграція в Китаї”. З 1880 р. працював професором Вищої технічної школи в Мюнхені, а потім у Лейпцігу. Опублікував багато праць, серед яких основними є “Земля і життя. Порівняльне землезнаство”, “Народознаство” та “Політична географія”.

Свої наукові погляди Ф.Ратцель узагальнив у праці “Політична географія” (1897). Політико-географічний аналіз у рамках антропогеографічної парадигми ґрунтувався значною мірою на розкритті визначального впливу природного середовища на всі сфери суспільства. Необхідно відзначити, що в той час дарвінізм володів величезним методологічним засобом пояснення, але його застосування в соціальних науках залишалось спірним питанням. В результаті виник соціал-дарвінізм, який включав людство до навколишнього світу, в тому числі й природного. Російський геополітик М.Мироненко вірно відзначав, що “згідно дарвінізму віднайдені в онтогенезі (індивідуальному розвитку організму) ознаки не наслідуються. В той же час ламаркізм і неоламаркізм визнавали, що вказані ознаки наслідуються. Якщо це виявилось невірним для біологічних організмів, то для соціальних стало принципом дослідження їх еволюції у зв’язку з тим, що культурне накопичення і традиції в суспільстві наслідуються наступними поколіннями”. На основі еволюційної теорії Ф.Ратцель розвиває ідеї державності.

Рух історії визначається кліматом і територією. У праці “Земля і життя” Ф.Ратцель розглядає землю як єдине ціле: тверда, рідка і газоподібна частини землі, як і життя, елементи якого пов’язані між собою історично і перебувають у безперервному взаємозв’язку. Воду та повітря Ф.Ратцель вважав двома морями, де тверда частина була дном цих двох морів. Перший крок людей до моря вчений визначає як “початок всесвітньої історії людства”. Морські народи, ведучи кочове життя, зумовлене надлишком населення, розширюються стрибками з острова на острів, з однієї берегової зони в іншу. Життя цих людей багатоманітне, перебуває в постійному русі та супроводжується постійними суперечками. Цього не можна сказати про мешканців Єгипту та Китаю, де відсутнє морське кочове життя, а тому ці держави дуже швидко почали занепадати. Висновок, який робить Ф.Ратцель, безжалісний по відношенню до культур замкненого середовища. Їх вчений трактує як напівкультури. На відміну від них повноцінним культурним життям живуть і жили світові держави, які володіли морем – Рим, Іспанія, Англія.

Ф.Ратцель ґрунтовно проаналізував значення клімату в житті народів. На думку вченого цей вплив є троякий: 1) відбуваються безпосередні зміни в фізичному і духовному житті людини, від чого залежить характер того чи іншого народу; 2) клімат впливає на переселення народів; 3) від клімату залежить рослинний і тваринний світ, а також спосіб життя людей. Температурні коливання сприяють здоров’ю людини, обміну речовин, культурному розвитку загалом. Однак, це не стосується тропічного клімату, який завдяки незначним коливанням температури, діє на сонливість людей. Гірське повітря, віднімаючи мало тепла, сприятливо впливає на людський організм, тому мешканці гір рідко хворіють.

У праці “Народознаство (Антропогеографія)” Ф.Ратцель чітко наголосив на меті свого дослідження: “Народознаство повинно не тільки знайти нас з людством, яким воно є тепер, але також з’ясувати, як воно стало таким, в якій мірі збереглися сліди його різноманітного минулого. Тільки таким шляхом ми можемо зрозуміти єдність і цілісність людства”. Дослідник визнає, що досягти успіху можливо тільки при умові, що в рівній мірі вивчатимуться географічний та історичний фактори. Однак, без перебільшення можна

твердити, що Ф.Ратцель, все-таки, віддавав перевагу першому. “Якщо ми поглянемо на людство як на ціле, - констатує вчений, - ми побачимо, що північні частини його перебувають у ширшому взаємозв'язку, а південні значно розділені між собою. Звертаючи увагу на раси, ми побачимо, що негроїди належать півдню, а монголоїди і білі – півночі. Вищі форми культурного розвитку зустрічаються на північ від екватору. Таку ж протилежність ми знаходимо в етнографічних аспектах; так, народи, які не знають лук, належать південним частинам світу, а в північних частинах лук і стріли... розповсюджені... від Лапландії до Східної Гренландії і Мексики”.

Ф.Ратцель доводить, що між півднем і північчю велика різниця стосовно культурного розвитку їх мешканців: “... Більша частина багатства людських явищ і утворень відбувається на цій стороні землі (Старий Світ – М.В.), охоплюючи вищі щаблі розвитку”. Розглядаючи такі проблеми як мова, релігія, сім'я і суспільство, Ф.Ратцель доводить, що у всіх цих чинниках мешканці півдня значно поступаються жителям півночі. Звичайно, що головна причина лежить у природних особливостях регіону.

Ф.Ратцель переконаний, що єдність людського роду є планетарною ознакою, а людина – громадянин землі в найширшому значенні цього слова. Вона проникає навіть туди, де не може постійно жити. Майже вся земна куля їй відома. З усіх істот, пов'язаних із землею, вона – одна з найбільш рухомих. Всі ці окремі рухи, які супроводжують людину, врешті-решт, переплітаються поміж собою, і з них виникає великий рух, субстратом якого є все людство. Але завдяки культурному прогресу ці рухи в різних народів відбуваються по-різному.

На культурний розвиток народів великий вплив має чисельність людей, густина населення. Остання в значній мірі залежить від розвитку землеробства. Там, де лише частково з'являється землеробство, ми фіксуємо від 10 до 40, а інколи від 100 до 300 чоловік на квадратну милю. Там, де землеробство об'єднується з рибальством, густина населення на квадратну милю досягає до 500 чоловік. В індійській східно-азіатській частині, яка відноситься до регіону вищої культури, густина сягає 10 тисяч, а в європейській смузі, при сприятливій промисловості та торгівлі, до 15 тисяч чоловік на одну квадратну милю. Отже, робить висновок Ф.Ратцель, більш розвинутіша культура характеризується вищим ступенем густоти населення. В той час, коли історія європейських народів уже протягом тисячоліть прогресує, дикі народи являють собою яскравий приклад занепаду і регресу, а згодом і зникнення. Такі процеси мають місце завдяки дії двох факторів – самознищення і вимирання під впливом більш розвинутішої культури.

Значну увагу Ф.Ратцель приділяє державі, яка, на його думку, є “живим організмом”, який “укорінений в ґрунті”. “Нормальною державою” Ф.Ратцель вважає таку державу, яка найбільш органічно поєднує географічні, демографічні та етнокультурні параметри нації. Держава є живим організмом, який повинен розширюватися в просторовому плані (експансія держави за Ратцелем). Відношення до держави як до живого організму передбачало відмову від концепції “непорушності кордонів”. Отже, державі, як живому організму, притаманні не закованість у разі і назавжди визначених кордонах, а стадії народження, зростання і вмирання, як будь-якій живій істоті. Така логіка думок привела Ф.Ратцеля до сформулювання “закону експансії”, який він виклав у книзі “Про закони просторового зростання Держав” (1901). Таких законів, на думку вченого, є сім: 1) простір держави зростає разом із зростанням його культури; 2) зростання держави передбачає подальший розвиток ідей, торгівлі, тобто підвищену активність у всіх сферах життя суспільства; 3) зростання держави відбувається за рахунок поглинення (приєднання) малих держав; 4) кордон – це периферійний орган держави, він – ознака її зростання, сили або слабості та змін в її організмі; 5) держава намагається увібрати в себе найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, гирла річок, райони, багаті ресурсами; 6) перший поштовх до територіального зростання приходиться до нерозвинутих держав ззовні, від більш розвинутих (вищих) цивілізацій; 7) тенденція до злиття – характерна риса держав, яка переходить від однієї до іншої, постійно набираючи силу. Отже, в працях Ф.Ратцеля містяться всі основні ідеї, на яких і сьогодні базується геополітика.

Ф.Ратцель розвинув ідею протиборства між континентальними і морськими світовими центрами. При цьому він вважав, що вирішальне зіткнення відбудеться в зоні Тихого океану, завершивши собою в катастрофічному фіналі еволюцію людської історії. В басейні Тихого океану, вважав дослідник, буде вирішуватися співвідношення п'яти держав: Великобританії, США, Росії, Китаю і Японії. В цьому конфлікті континентальні держави з їх багатими

ресурсами будуть мати перевагу перед морськими державами, не володіючими ні достатнім простором, ні достатніми ресурсами в якості своєї геополітичної бази.

Оцінюючи внесок Ф.Ратцеля в розвиток геополітики, сучасні українські дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко і М.Михальченко констатували: “Саме він виокремив категоріальний каркас й заклав головні принципи, які згодом узагальнилися до розмірів фундаменту цієї науки й стали базою практично для всіх геополітичних досліджень. На жаль, в працях Ф.Ратцеля (до речі, вони мали яскраво виражений проницький, націоналістичний характер) Україна розглядалась лише як “життєвий простір”, який може бути використаний в процесі просторового зростання (німецької) держави”. На думку К.Гаджієва, “головна заслуга Ратцеля полягала в тому, що він здійснив спробу пов’язати між собою політику і географію, вивчити політику тієї чи іншої держави виходячи з географічного становища займаного нею простору”.

Хаусхофер Карл (1869-1946) – один із засновників німецької класичної школи геополітики. Народився в Мюнхені в баварській консервативній аристократичній сім’ї. Його батько був професором політичної економії в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії (вищої академічної школи), всупереч сімейній традиції, він вирішив стати професійним військовим. Протягом 1895-1897 рр. майбутній класик геополітики прослухав серію курсів у Баварській військовій академії. К.Хаусхофер, ставши у 1899 р. офіцером, більше двадцяти років прослужив у армії. Брав участь у битвах Першої світової війни і вийшов у відставку в чині генерал-майора. В роки Другої світової війни К.Хаусхофер одержав ранг бригадного генерала.

В 1908-1910 рр. займав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися з проблемами Далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження “Дай Ніхон” (“Велика Японія”) було присвячено геополітиці Японії й видано в Мюнхені (1913). Японський період закінчився захистом докторської дисертації, яку він підготував у Мюнхенському університеті під керівництвом професора Еріха фон Дрігальські. В дисертації та опублікованій монографії К.Хаусхофер ґрунтовно висвітлив географічні основи розвитку Японської імперії, яку він називав “Прусія Сходу”. Дослідник, відносячи Японію до країн з континентальним типом мислення, розглядав її як пряму противагу Великобританії, що постійно прагнула до самоізоляції. Японія, навпаки, зобов’язана континенту культурою і писемністю. Уже в дисертації вчений обґрунтував ідею створення німецько-японського союзу.

Причетність до Японії зблизила К.Хаусхофера з Ріхардом Зорге – резидентом радянської розвідки в Японії. Ймовірно, не стільки К.Хаусхофер, як Зорге прагнув до знайомства. Першу зустріч радянського розвідника з визнаним лідером німецьких геополітиків прискорило призначення підполковника Ойгена Отта в якості офіцера-посередника в Японію. Відповідними рекомендаціями Отт міг заручитися в полковника Ніколаї, але ніхто краще Хаусхофера не міг дати йому в терміновому порядку необхідний мінімум інформації про японську армію і про Японію загалом. В недалекому минулому К.Хаусхофер доручив одному із своїх асистентів, тодішньому секретарю Гітлера і своєму учневі, Рудольфу Гессу написати для рейхсвера дослідження про японські методи шпигунства, внаслідок чого з’явився солідний матеріал обсягом в 132 сторінки. Отту хотілося дізнатися про все це побільше. Консультації відбувалися в прискореному темпі, так як Отту необхідно було прибути в японський генеральний штаб в червні 1933 р.

Німецький дослідник Юліус Мадер детально описав знайомство Зорге з Хаусхофером: “Щойно за Ойгеном Оттом встигли закритися двері кабінету Хаусхофера в Мюнхенському університеті, як в них постукав Ріхард Зорге. Він добре підготувався до цієї зустрічі. Ще під час скрупульозної підготовки до виконання завдання він ґрунтовно вивчив і публікації Хаусхофера. Йому було відомо захоплення професора Японією і спеціальними проблемами Далекого Сходу, крім того, Зорге не без основи міг розраховувати на інтерес професора щодо його обширних знань проблем Китаю. Зорге звернув увагу на те, що професор Хаусхофер в своєму журналі, починаючи з 1927 р., постійно твердив про необхідність створення військового союзу між Німеччиною, Японією та Італією. Ймовірно, Зорге запитав Хаусхофера, чи не зацікавлений він в спеціальних статтях з проблем Японії та Китаю для свого журналу “Цайтшриффт фюр геополітик”. Курт Фовінкель, який після Хаусхофера редагував журнал, писав: “... Мені відомо, що Зорге повідомив професора Хаусхофера про своє найближчим часом тривале відрядження в Японію і заявив про готовність надсилати звітні статті для “Цайтшриффт

фюр геополітик”. Поскільки Хаусхофер як завжди відчував себе тісно пов’язаним з Японією, і поскільки ми надавали великого значення роботі спеціалістів на місці подій, він з радістю прийняв цю пропозицію. Я вважаю, що Зорге говорив на цю тему з професором Хаусхофером в Мюнхені. Ймовірно, вони обговорювали і коло тем, які викликали в нас зацікавленість у такому співробітництві... Особисто я бачив Зорге до його від’їзду всього один раз... Ми розглядали Зорге перш за все як кореспондента в Японії, володіючого спеціальними знаннями в галузі економіки...”.

Уже по першим статтям Ріхарда Зорге, які невдовзі з’явилися на сторінках “Цайтшриффт фюр геополітик”, можна судити про те, які теми обговорювались під час переговорів з професором Хаусхофером. Статті називалися “Перетворення в Манчжоу-Го”, “Японські збройні сили. Їх місцезоложення”, “Японські збройні сили. Їх роль в політиці Японії” тощо. Нічого не підозрювавший головний геополітик, скоріше за все поінформував Зорге про мету з’яву підполковника Отта, а також погодився із запропонованими Зорге напрямками його майбутньої журналістської роботи в Японії. Все це давало можливість Зорге, посилаючись на рекомендації Хаусхофера та інших авторитетів, з повною основою вести дискусії на ці теми з експертом рейхсвера Оттом, не боячись викликати в останнього яку-небудь підозру. Вже згадуваний Курт Фовінкель пригадував, що “час від часу Зорге надсилав рукописи професору Хаусхоферу в Мюнхен; звідти я потім щомісяця одержував усі матеріали для чергового номера... Хаусхофер ніколи не виправляв рукописи, я зрідка тільки дещо виправляв стиль”. Однак, повернемося до початку 20-х років...

В 1921 р. К.Хаусхофер став професором географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал “Цайтшриффт фюр геополітик”. У 1934-1937 рр. був президентом Німецької академії, головою організації “Об’єднання на захист німців за кордоном” в Баварії. В цей період у нього були непогані зв’язки з відомими нацистами, хоча необхідно констатувати, що членом НСДАП Хаусхофер ніколи не був. Він неодноразово зустрічався з Й.Ріббентропом, Й.Гебельсом, Г.Гімлером, вже не кажучи про свого учня – “наці номер три” Рудольфа Гесса. Рідше він бачився з Гітлером. У 1923 р. після невдалого “пивного путчу” Гесс разом з Гітлером переховувались в Альпах у замському будинку Хаусхофера, а потім, коли вони відбували покарання в мюнхенській в’язниці, він часто навідував їх. Під час їх тривалих розмов Гітлер познайомився з геополітикою, а прийшовши до влади, перетворив цю науку в складову частину німецької ідеології. В 30-ті роки зв’язки Хаусхофера з політичною елітою Третього Рейху підтримувались через посередництво його сина Альбрехта, який з 1934 р. працював позаштатним дослідником в Міністерстві закордонних справ.

Необхідно погодитись з твердженням російського геополітика Миколи Мироненка, що політичний вплив Хаусхофера на нацистський режим пройшов два випробування, які в кінцевому рахунку звели його вплив нанівець. По-перше, це невдала мирна місія Р.Гесса в Англію (переліт в 1941 р. до Великобританії з місією переконати англійців у об’єднанні з Німеччиною, як твердив Гесс, належала Хаусхоферу). По-друге, провал липневого (1944 р.) замаху на Гітлера, очолюваного полковником Штауфенбергом, в якому взяв участь син Хаусхофера Альбрехт (за кілька днів до закінчення війни, 23 квітня 1945 р., Альбрехт був ув’язнений у тюрмі Моабіт, а згодом страчений). Сам Хаусхофер після липневого замаху був заарештований і деякий час ув’язнений у концтаборі Дахау. Після краху фашистської Німеччини Хаусхофер був заарештований американськими окупаційними властями, так як потрапив до розряду “видатних нацистів”, і виступив свідком на Нюрнберзькому процесі. Під час очної ставки з Р.Гессом останній заперечував будь-які зв’язки з Хаусхофером. В 1946 р. він разом з дружиною Мартою покінчив самогубством. Заслуговує на увагу думка Володимира Дергачова, що “сьогодні називати Хаусхофера соратником і “сірим кардиналом” німецького нацизму рівносильно звинуваченню Карла Маркса в геноциді проти радянського народу на тій основі, що, примара комунізму, яка бродила по Західній Європі, привела до кривавих наслідків на іншій землі”.

Російські дослідники С.Жильцов, І.Зонн та А.Ушков небезпідставно відзначали, що в термін “життєвий простір” Хаусхофер і Гітлер вкладали різний зміст. Центральним пунктом зовнішньополітичної програми Німеччини в період гітлеризму було завоювання “життєвого простору” Сходу. Агресивність цього пункту носила в історії німців традиційний характер і лягла в основу доктрини “Дранг нах остен”, що брала витоки з часів тевтонських рицарів. Гітлерівська расова теорія вступала в пряме протиріччя з тією геополітичною лінією, якої притримувався Хаусхофер, адже за його ідеєю Росія мала стати союзником Німеччини. Є всі

підстави стверджувати, що у Хаусхофера Гітлер взяв тільки те, що відповідало його ідеям, і не випадково вчений наприкінці життя заявляв, що зміст “Майн кампф” не має ніякого відношення до геополітики.

Видатний австрійський письменник Стефан Цвейг в книзі “Вчорашній світ. Спогади європейця” описав зустрічі з Хаусхофером, з яким познайомився під час подорожі до Індії. На відміну від багатьох офіцерів його освіта була всесторонньою і не обмежувалась знаннями військових наук. Направляючись із завданням вивчити на місці воєнний театр російсько-японської війни, він досконало оволодів японською мовою. Після повернення в Німеччину Цвейг довго підтримував дружні відносини з сім'єю Хаусхофер, переписуючись і навідуючи один одного в Зальцбурзі та Мюнхені. Цвейг пише про генерала з великою симпатією, відзначаючи його працелюбність та інтелект, талановитість чудового співрозмовника. Цвейг був одним з перших, кому генерал сформулював ідею про “життєвий простір” народів, але ніхто не передбачав, що його ідеї зможуть спричинитися до агресивної політики. Навіть коли Хаусхофера назвали “другом Гітлера”, Цвейг не міг цьому повірити. І насправді, що могло бути спільного між високоосвіченим, широко мислячим вченим і одержимого крайнім німецьким націоналізмом фанатом. Тим більше, що дружина Хаусхофера була далеко не чистої раси з точки зору нюрнберзького закону про євреїв.

Плідно займаючись науковою роботою, К.Хаусхофер опублікував біля 400 наукових і науково-популярних праць та декілька сотень статей. Серед основних його робіт заслуговують на увагу “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, “Панідеї в геополітиці”, “Статус-кво і оновлення світу”, “Континентальний блок”, “Геополітика Тихого океану”, “Японська імперія в її географічному розвитку”, “Світова політика сьогодні” та ряд інших. Показово, що дружина Хаусхофера Марта переклала на німецьку мову книгу англійського геополітика Дж. Фейргріва “Географія і світова могутність”.

У 1927 р. К.Хаусхофер завершив роботу над фундаментальною монографією “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, в якій запропонував власний варіант “справедливого”, на думку автора, вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К.Хаусхофер висловив надію, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і “багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в майбутнє”. Звичайно, Хаусхофер мав на увазі, перш за все, Німеччину, яка втратила значні території після Версаля. До речі, для всіх праць вченого характерне різко негативне ставлення до рішень Версальського договору. Територіальні зміни, які сталися після Версаля, Хаусхофер зображує як такі, що поставили Німеччину в безвихідне становище, позбавивши її “життєвого простору”. Подібна оцінка дається рішенням Версаля з приводу колоній. Слід також відзначити, що К.Хаусхофер зображує Німеччину, як таку, що багато втратила після поразки в Першій світовій війні, однак знімає з неї відповідальність за її розв'язання. В трактуванні цієї проблеми він апелює не до історичних фактів, а до психології та “патріотизму”. Хаусхофер ніби продовжує лінію німецької делегації у Версалі. Оскільки договір був підписаний, то з юридичного боку він позбавлений можливості прямо заперечувати відповідальність Німеччини за розпочату війну, а це дозволяє автору ухилитися від обговорення цього питання, використовувати різноманітні “обхідні маневри”.

Кордон, на глибоке переконання К.Хаусхофера, є складовим чинником життя нації, отже його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися. Визнаючи “природність” кордонів – гірські хребти, великі ріки, пустинні й заболочені місця, які завжди відігравали велику роль в житті держави, - вчений, все-таки, натякає на їх перегляд, адже не може німецька нація перебувати в принизливому становищі. Наслідуючи ідеї свого вчителя Ф.Ратцеля, Хаусхофер вважає нормальним, а точніше, повністю допустимим просторове розширення держав, не виключаючи при цьому і можливість освоєння земель, які раніше були непридатними для життя. Ідею “розширення простору” Хаусхофер більш чіткіше сформулює у пізнішій своїй праці “Континентальний блок”: “Адже кожна перемога в кінцевому рахунку виражається в просторі, а приз перемоги – одержана територія. Але вона повинна бути насправді захоплена і стати такою”. В роботах Хаусхофера часто зустрічається формула “розбійники моря” і “розбійники степу”, при допомозі якої вчений намагається зображувати себе противником імперіалістичної, загарбницької політики. Однак, варто погодитись з твердженням І.Усачова, що цим самим він

Вносить плуганину в саме питання про історичне формування держав, ставлячи знак рівності між природним пересуванням народів і колоніальним загарбанням”.

В розділі про психологію кордонів держави та їх типи К.Хаусхофер наводить свій ідеал кордону – “чіткий, стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому”. Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Що стосується сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він нагадує “зруйновану стіну”, з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі. Безсумнівно, йдеться про землі, які за Версальським договором відійшли до Франції. Кульмінацією свого дослідження Хаусхофер вважає “виховання усвідомленого почуття кордону”. “Політичне почуття кордону”, вважає дослідник, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між “настроєм і результатом”, але аж ніяк не обійтися без “практичних справ”, без “бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону”. Тільки тоді завершиться “усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження”, але “на більш високому рівні”.

К.Хаусхофер запропонував власну типологію кордонів, виділивши його п'ять різновидів: 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів; 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється (“кордон наготові”); 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обидвох сторін; 4) укріплений кордон в стані оборони; 5) кордон, напередодні розпаду – розброшений, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо. Хаусхофер також поділяє кордони на “спокійні”, “інертні”, “легко збуджені” та “застійні”. У розділі “Оборона кордону і кордон оборони” вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону: “Підтримка кордону в боездатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони”. Але, вважає Хаусхофер, все повинно мати свою міру, бо “це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном”. Окремий розділ дослідник присвятив кордонам німецького народу і держави, піддавши нищівній критиці “ідею пан-Європи”. Вона, на його глибоке переконання, “втягнула б нас, обікрадених простором, в жорстокі битви французького, бельгійського і нідерландського імперіалізму за колонії”. Всі біди німецького народу, - вважає Хаусхофер, - “мають причиною два моменти: перший – особливість нашого життєвого простору, і другий – зарано виявлений внутрішній настрій нашої високообдарованої, але схильної до шизофренічних катастроф народної спільноти”.

Оптимістично завершує свою працю Хаусхофер: “...Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилоючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успакований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!”.

В 1931 р. з'явилася праця К.Хаусхофера “Панідеї в геополітиці”. Під ними вчений розумів “ідеї, які охоплюють всі народи, широкі цілі, й інстинктивно прагнуть до розвитку в просторі”. Панідеї, які існували з давніх часів, Хаусхофер класифікує на еволюційні та революційні. До перших він відносить пантихоокеанську і в меншій мірі панамериканську. До революційної належить паназійський рух, який, на думку вченого, одержує могутню підтримку з Москви. Ці панідеї Хаусхофер ще інакше трактує як континентальні та морські, які перебувають у постійному антагонізмі.

Численні рухи чи течії всесвітньої історії, у назві яких є частка пан (від грецького – все), неоднозначні як по формі, так і змісту. Звідси широка можливість їх оцінки і трактування різними дослідниками. Хаусхофер засуджує одні панрухи і позитивно оцінює інші без достатніх для цього основ, а інколи і всупереч очевидній істині. Засуджуючи панамериканізм і паніндійський рух, він, в той же час, ідеалізує пангерманізм, який за час свого існування в повній мірі проявив свою шовіністичну, агресивну суть. Необхідно більш детально зупинитись на заключному розділі праці “Планетарне майбутнє панідеї”, в якому німецький дослідник наближується до прогнозування ситуації. Хаусхофер застерігає, що не можна допустити, щоб Європа опинилася під впливом ідеології Радянського Союзу чи лицемірства

англо-саксів. СРСР і Британська імперія володіють величезним простором, який вони захоплювали різними методами, а тому їх зближення є суттєвою загрозою для навколишнього світу. Більшість панрухів, вважає Хаусхофер, шукають майбутнього розвитку такими різними шляхами, що це може привести до тертя між паназійською, панбританською імперськими ідеями і пантихоокеанськими компромісними стремліннями, а пан-Європа з колоніальними придатками зможе глибоко вторгтися в будь-які зони тертя.

Виключно в профашистському дусі написана Хаусхофером і опублікована в 1939 р. праця "Статус-кво і оновлення життя". На час публікації роботи, Німеччина вже провела "аншлюс" Австрії та приєднання до своєї території Судетської області Чехословаччини. Гітлер розпочав впроваджувати в життя ідею "життєвого простору". К.Хаусхофер це розширення простору називає "оранкою", яку, на його думку, необхідно відрізнити від захоплення чужих земель. В цьому розширенні "життєвого простору" й полягала зміна статус-кво. Чехословаччина, вважає Хаусхофер, понесла заслужене покарання за переслідування 3,5 млн. німецького населення, хоча важко погодитись з його твердженням, що "наруга над судетськими німцями" з боку чехів відбувалася щодня.

Праця Хаусхофера написана в яскравому антирадянському дусі, хоча з неї видно, що вчений був добре обізнаний з процесами, які відбувалися в СРСР. "Не кожному народові властиво, - констатує автор, - як в Радянському Союзі, звільнитися від грядучого перенаселення при допомозі ВЧК, а потім ГПУ (яким ми вдячні за наведені цифри), в результаті знищення 6 млн. чоловік, смерті від голоду за два роки (1922 і 1931 рр.) 4 млн., вигнання приблизно 22 млн. з їх будинків і подвір'їв, і все ж чисельність населення знову піднімається до 160-170 млн.". Поряд з цим ідеалізуються Японія, Італія та Німеччина – "простори з високою культурою", де виключені подібні лікування кровоспусканням, адже ці народи "відчувають занадто велику повагу до культурних досягнень окремого людського життя". Хаусхофер усвідомлює, що "оранка" для німецького народу ще не закінчилась, кожний німець повинен усвідомлювати необхідність "вижимання максимуму можливого", "об'єднати кров і ґрунт" в єдине ціле.

К.Хаусхофер набагато глибше і ґрунтовніше ніж інші дослідники довів, що геополітика – надзвичайно динамічна наука. Протягом першої половини ХХ ст. німецький вчений запропонував кілька моделей розвитку геополітичної ситуації, які відповідали конкретним періодам історії. Хоча, необхідно зауважити, що Хаусхофер змушений був коригувати свої моделі в залежності до позиції, яку займав у той чи інший період німецький уряд. Отже, простежимо еволюцію його геополітичних прогнозів і міркувань.

Ще з часів Отто фон Бісмарка вважалося, що Німеччина буде в безпеці тільки тоді, коли займатиме центральне місце в коаліції центрально-європейських держав. Невдовзі з'ясувалося, що Німеччина зіткнулася не з конфліктом таласократії та телурукратії (моря і суші), а з неочікуваним їх альянсом. За такої ситуації, вважав Хаусхофер, досягти переваги на обох фронтах не під силу не лише Німеччині, але й будь-якій іншій державі. Після поразки в Першій світовій війні К.Хаусхофер зосередився на ідеї великих просторів, запропонувавши модель панрегіоналізму, яка мала протистояти планам панамериканізму. Хаусхофер прийшов до висновку, що з метою протистояння американській "стратегії анаконди", світ необхідно поділити вздовж меридіанів. Перша з моделей Хаусхофера поділила землю на три панрегіони – Пан-Америка з центром у США, Євро-Африка з ядром у Німеччині та Пан-Азія на чолі з Японією. Слабкість цієї моделі полягала в ігноруванні Радянського Союзу, якому не знайшлося в ній місця.

Пізніше Хаусхофер запропонував чотирьохчленний поділ світу, в якому до вищеназваних трьох панрегіонів додавався і Радянський Союз, сфери впливу якого розповсюджувалися на Іран, Афганістан та Індостан. Однак, розвиток історичних подій, зокрема підписання в 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа у черговий раз вніс корективи у модель Хаусхофера. Він взявся за обґрунтування ідеї створення континентального блоку по осі Берлін – Москва – Токіо. В праці "Континентальний блок" Хаусхофер намагається довести, що ця ідея визрівала давно, як в політичних колах Японії, так і Німеччини. Такого союзу найбільше боялися англо-сакси, бо, фактично, він значив для них смерть. Хаусхофер наводить безліч фактів, які свідчили про численні перешкоди для створення такого союзу. Підписання радянсько-німецького пакту Хаусхофер привітав, адже тепер Німеччина переставала бути затиснутою між таласократичними державами і хартлендом. Проте, Гітлер не підтримав геополітичну модель Хаусхофера, віддавши перевагу спорідненості німців з англо-саксами. Доказом цього є дивна війна проти Великобританії в 1939-1940 рр. Сучасні дослідники цілком

справедливо вважають, що Гітлер мав усі можливості вивести Великобританію з війни ще до початку нападу на СРСР. Він до останньої хвилини сподівався, що в Лондоні переможе пронімецька орієнтація, яка дозволить об'єднати сили Німеччини і Великобританії в боротьбі проти наймогутнішої країни Свразії.

22 червня 1941 р. Гітлер здійснив напад на Радянський Союз. К.Хаусхофер розцінював це як величезну стратегічну помилку фюрера, адже Німеччина не в змозі була вести паралельну війну і проти країн суші, і проти морських держав. Хоча, навіть у середовищі Хаусхофера існували думки, що німецька авіація, яка панувала в "третьому морі" – повітрі, допоможе перебороти недоліки геополітичного становища Німеччини. Однак, практика показала, що значення авіаційного простору було суттєво перебільшено. Зрозумівши, що зіткнення з СРСР відвернути неможливо, Хаусхофер намагався відвернути війну на два фронти. Це співпадало з думками частини німецького генералітету, які шукали виходу на пронімецьки налаштованих політиків США та Великобританії. Своєї кульмінації ця ідея набула під час загальновідомої місії Аллена Даллеса. Чим все завершилося, добре відомо. Разом з тим, Хаусхофер передбачив післявоєнне посилення США, яка за такої розкладки суттєво посилювала своє геополітичне становище, перетворюючись у головну світову силу.

Науманн Фрідріх (1860-1919) – німецький геополітик, теолог, політик, редактор впливової газети "Hilfe", який у праці "Середня Європа" (1915) запропонував модель інтегруючого значення просторового розташування Німеччини. Сукупний наклад цієї книги за два роки перевищив 100 тисяч примірників. У 1916 р. її переклали на французьку, англійську та угорську мови, а в 1917-1918 рр. на шведську, італійську та російську. Середнє розташування Німеччини сформулював ще в 1818 р. Арнд, заявивши, що "Бог помістив нас у центрі Європи; ми (німці) – серце нашої частини світу". Червоною ниткою через всю роботу Ф.Науманна проходить думка, що Середня (Центральна) Європа є продуктом війни. "Ми сиділи разом у цій військовій економічній тюрмі, ми вели боротьбу разом, ми приречені на те, щоб жити разом". Під "економічною тюрмою" Ф.Науманн розумів економічну блокаду країн Антанти, передовсім Великобританії, по відношенню до країн Центральної Європи. Дослідник бачив устрій післявоєнної Європи у вигляді двох стін – між Німеччиною і Францією та між Німеччиною і Росією, однак застерігав від утворення третьої стіни – між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Наступні події довели, що цього не сталося, адже Німеччина і Австро-Угорщина заклали основи Троїстого союзу, який існував під час Першої світової війни.

Центральна Європа, на думку Ф.Науманна, являла собою конгломерат країн, які вчений умовно поділив на провідні (Німеччина) і ті, що не зможуть проіснувати, займаючи нейтральну позицію (Австрія, придунайські держави, а згодом і Франція). Серед румунів, болгар, фінів, литовців, османців і поляків вчений називав і рутенців (українців). При цьому він підкреслював їх колосальні потенційні можливості й практично мізерні умови (які, до речі, контролюються Росією) для самостійного існування. Продовження й поглиблення русифікаторської політики, підкреслював Ф.Науманн, зводить нанівець як титанічні зусилля українців щодо збереження власної самоідентичності, так вимріяну віками мету самостійності. Вихід із своєрідної пастки вчений вбачав в більш потужній орієнтації України на Європу, поступовому звільненні з обіймів Росії, розвитку самостійницької психології українців, особливо на рівні їх масової свідомості. Зрозуміло, що ядром такого об'єднання мала бути Німеччина: "Середня Європа буде мати німецьке ядро, буде добровільно вживати німецьку мову, яку знають у всьому світі і яка вже є мовою міжнародного спілкування в Центральній Європі. Але вона повинна з самого початку виявляти терпимість і гнучкість по відношенню до всіх сусідніх мов, які пов'язані з нею". Однак, вчений не обмежувався мовними питаннями. На його думку, нова конфедерація повинна активно займатися як оборонними питаннями, так і проблемами економічної інтеграції, що призведе до формування центрально-європейського спільного ринку. Ф.Науманн був глибоко переконаний, що в майбутньому сформується "Сполучені Штати Планети" під гегемонією Німеччини. В цьому союзі (спілка, федерація, конфедерація) "жодна держава... не позбудеться державної самостійності, як не офіруватиме вона задля цього свого власного тяжко здобутого й кров'ю захищеного суверенітету... Натомість, в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани переплавлення. Іншими словами: під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих".

Ф.Науманн притримується думки, що всі народи Середньої Європи належать до єдиного "середньоєвропейського типу", гомогенність якого, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих

структур, а також однаковою трудовою етикою – схожим “господарським темпераментом”, “господарчим характером”, сповіданням єдиної “нової соціально-економічної конфесії”. Однак, Ф.Науманн далекий від того, що “середньоевропейський тип” набув свого завершення, він тільки формується: “...Ми, якби мені було дозволено так висловитися, історичний напівфабрикат, та очікуємо саме на день завершення... Ми маємо за собою багато сили, дуже багато якості, маємо також хист до праці, проте лише зараз має початися вища школа: навколо німців зростає культура Середньої Європи, зростає тип людини, що є середня між французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Прагнемо ж цього середньоевропейця”.

За іншого розкладу сил, вважав Ф.Науманн, країнам Центральної Європи не вдасться витримати конкуренцію з такими геополітичними утвореннями як Англія з її колоніями, США та Росія. Фактично, модель Середньої Європи Фрідріха Науманна була одним із тодішніх “пангерманських” проєктів, в якому пріоритет віддавався не етнічній єдності, а спільності географічної долі. “Континентальні” ідеї Фрідріха Ратцеля знайшли своє безпосереднє втілення в концепції “Середньої Європи” Ф.Науманна.

Даючи оцінку концепції “Середньої Європи” Фрідріха Науманна, сучасний дослідник Вадим Левандовський відзначав: “Безперечно, в концепції “Середньої Європи” як явищі інтелектуальної історії Німеччини вельми вагомим є елемент німецького месіанізму – переконання, що Німеччина має певний метафізичний обов’язок перед Богом та людством, виправданий сенс буття, гідний великої нації. Намагання “сказати своє слово” зумовлювало саме східну орієнтацію зусиль: тоді як на стабільному заході Німеччина могла прислужитися хіба що пригніченим ірландцям та фламандцям, на схід від неї простягався безкресний обшир скривджених земель, що буквально волали про допомогу. Була б Німеччина, знайшовши тут для своїх прагнень сприйнятливий ґрунт, виконала шляхетну місію визволителя, вона мала б не лише щиру вдячність тогочасної генерації, а й справжню приязнь і відданість наступних, здобула б на майбутнє в особі кількох націй половину континенту зичливих друзів та надійних союзників”.

Вебер Макс (Карл Еміль Максиміліан, 1864-1920) – німецький соціолог. Народився в м. Ерфурті у заможній родині. Після закінчення гімназії в Берліні (1882), вивчав право й економіку в Берлінському, Гейдельберзькому та Мюнхенському університетах. Захистивши дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (1889), починає працювати професором римського, німецького та торгового права в Берліні. Згодом викладає на кафедрах національної економіки у Фрайбурзі та Гейдельберзі. Автор численних праць: «Об’єктивність» соціально-наукового і соціально-політичного знання» (1904), «Протестанська етика і дух капіталізму» (1905), «Начерк соціальної економіки» (1911), «Господарська етика світових релігій» (1916), «Господарство як професія» (1917), «Парламент і уряд у нововлаштованій Німеччині» (1918), «Соціалізм» (1918), «Політика як професія» (1919). Помер в Мюнхені.

М.Вебер належав до тих німецьких політиків, які бажали зберегти політичну спадщину Бісмарка і прагнули домогтися доступу Німеччини до світової політики, тому на перше місце ставив велич і міць держави, дуже високо цинив поняття нації. У праці “Політика як покликання і фах” М.Вебер, цитуючи Л.Троцького, констатує: “Будь-яка держава заснована на насильстві”, – говорив у свій час Троцький у Брест-Литовську. І це дійсно так”. Під враженням від захоплення Польщі та німецького вступу на територію Бельгії Вебер під час Першої світової війни змінив свою позицію і виступив проти німецької політики анексії, а з 1917 р. також проти необмеженої війни підводних човнів. Ця позиція виросла з його переконання, що Німеччина могла б зберігати або повернути собі свою історично-світову роль національної наддержави та центру європейського порядку не за допомогою окупаційної політики, а лише за допомогою політики вільного об’єднання. Інакше в центрі Європи утвориться вакуум могутності, внаслідок чого незабаром США та Росія ділитимуть світове панування. Такі думки, хоч і не набули великого розголосу, однак були піддані нищівній критиці з боку Німецької Демократичної партії. Врешті-решт, ця партія провалила кандидатуру М.Вебера на виборах до національного зібрання у Франкфурті. З приводу цього вчений висловився в дусі, що “політик має йти на компроміси – вчений їх не може покривати”.

Макс Вебер був першим серед західноєвропейських мислителів, хто висунув ідею створення незалежної України. Його геополітична концепція була в деякій мірі співзвучною з науманнською, а тому не дивно, що М.Вебер був активним членом руху “Середня Європа” й прихильником створення німецько-слов’янсько-південносхідноєвропейської федерації, в якій належне місце мала посісти Україна. Варто погодитись із міркуваннями сучасного дослідника

В.Левандовського, що геополітичні погляди М.Вебера пройшли відповідну еволюцію. Якщо спочатку, перебуваючи під значним впливом концепції М.Драгоманова, він стояв на позиції відстоювання Україною федеративного устрою, то після жовтневого перевороту він визнавав прагнення українців до незалежності. В його працях, основаних на ґрунтовних знаннях історії слов'ян, червоною ниткою проходить ідея протилежності українського та російського менталітету. Відносно росіян М.Вебер вживає такі терміни, як “народний імперіалізм”, “більшовицький солдатський імперіалізм”, “імперіалістична інтелігенція”, “великоросійський шовінізм”, “мілітаристські масові інстинкти”, “російське варварство”, “російські варвари”. На думку М.Вебера, численні народи, які перебувають під гнітом Росії, “мають свою власну й частково дуже давню культуру порівняно з Росією, принаймні значно вищу культуру”. “Я... за створення польської, малоруської, литовської, латиської автономних національних держав” – підсумовує М.Вебер. Ставлення росіян до підкорених народів, великий німецький вчений називає “звірячою мерзотністю”.

Шпенглер Освальд (1880-1936) – німецький мислитель, історик, культуролог. Закінчив гуманітарну школу в Галле, потім університети в Маюнхені, Берліні та Галле. Певний час працював учителем у школі, а згодом, відмовившись від учителювання у гімназії, займався приватними науковими дослідженнями. Протягом 1911-1917 рр. писав книгу “Присмерк Європи”, другий том якої вийшов 1922 р. Саме ця праця й принесла автору світову славу. Нерідко О.Шпенглеру приписують певні симпатії до націонал-соціалізму, однак він ніколи не брав участі у фашистському русі. Відомо, що після особистої розмови з Гітлером, Шпенглера так відштовхнула його деспотія, що коли він помер, поговорювали про причетність до цього нацистів. Щоправда, існують і протилежні думки. Автори оксфордської “Історії політичної думки”, називаючи О.Шпенглера апологетом авторитаризму і провісником німецького апокаліпсису, сповненого ненависті до раціоналізму, відзначили, що філософ “відіграв ключову роль у руйнуванні ліберальних і демократичних ідеалів Веймарської республіки. Якщо його і не можна вважати одним із прямих попередників нацизму, його значення для створення моральної атмосфери, за якої було уможливлено поступ нацистів, було навіть більшим, ніж вагомість таких “консервативних революціонерів”, як Артур Меллер ван ден Брук, автор книги “Третій рейх”, або речник німецького ірраціоналізму Юліус Лангбен, автор книги “Рембрандт як вихователь”, які стали широко відомими в останні роки дев'ятнадцятого століття”.

О.Шпенглер сформулював циклічну теорію історичних змін й обґрунтував порівняльний підхід до вивчення явищ культури. Свій метод він назвав “морфологічним”. В чому він полягав? На думку українського політолога В.А.Потульницького, історіософія морфології історії базувалась на таких концептуальних положеннях: незадоволеність лінійним трактуванням історії; обрання як мірила вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку не поодиноких держав, а культур; заперечення єдиної історії людства, натомість ствердження, що є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій. Що стосується методів, вироблених теорією морфології історії, то вони були наступними: намагання охопити культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу; створення концепції гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і творити синтезу; виділення кількох характерних ознак, що дають змогу класифікувати цивілізації; вироблення на цьому ґрунті деяких емпіричних законів суспільного розвитку, що дають можливість передбачати головні події у сучасному світі.

Концептуальні засади праці О.Шпенглера були зумовлені прикладенням до історії біологічного поняття “живий організм”. На його думку, кожна окрема культура є організмом, який переживає свою весну (дитячий час), літо (юнацький), осінь (чоловіча дорослість) і зиму (старість). Кожній культурі притаманні три аспекти її розвитку – духовний (релігія, філософія, наука), мистецький (стиль і форми архітектури, живопис, література) і політичний. Вік життя культури – 1000 років. Окреслюючи традиційну послідовність давнього, середньовічного і сучасного періодів, О.Шпенглер виділяє китайську, давньосемітську, єгипетську, індійську, “апполонічну” (греко-римську), “магічну” (іранську, єврейську та арабську), мексиканську і “фаустіанську” (західну) культури. Необхідно погодитися з авторами оксфордської “Енциклопедії політичної думки”, що О.Шпенглер, фактично, обмежився аналізом західноєвропейської культури.

Кожна з восьми культур рухається не за неухильно поступальною лінією, а проходить замкнений коловоротний життєвий цикл, постаючи, з одного боку, як щось неповторне, а з

іншого – як своєрідна монада, уособлення довільної з іншими органічних культурних макроформ. Крім того, всі культури відзначає внутрішня єдність не лише форм мислення, а й стилю, втіленого у формах економічного, соціального, політичного, духовного й практичного життя. І, нарешті, – спільність основних етапів існування, ритму просування по цих стапах та тривалості “нормального” (біля тисячі років) терміну існування. Завершуючи життєве коло на фазі цивілізації, культура вмирає як органічна макроформа історії. Вона не змінюється більш розвинутою культурно-історичною формою, а розпадається до рівня етнічного хаосу, позбавленого перспективи.

Сучасний дослідник Юрій Павленко цілком справедливо відзначав, що “у теоретичній конструкції О.Шпенглера категорично відкинута ідея загальнолюдської історії (а відтак і саму думку про стадійний характер останньої) і натомість стверджено абсолютну самодостатність і автаркійність окремих “великих культур”, рівноцінних і одномасштабних. Перекреслюючи європоцентристську схему, філософ зазначає, що “античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською та мексиканською культурою – це окремі світи становлення, що мають однакове значення в загальній картині історії”. О.Шпенглер виділяє відповідні фази в циклічному розвитку культур: зародження, зростання, розквіт, занепад та загибель. Кожній із цих стадій характерний певний стан культури (зародження відбувається раптово; зростання означає саморозвиток культури; розквіт – стан максимальної реалізації її внутрішніх потенцій; занепад – доба експансії та мілітаризму; загибель – творчі потенції культури вже вичерпані, і вона уподібнюється до сухого дерева). Така доля, на думку О.Шпенглера, чекала у найближчі два-три століття Захід. Він не вважав своє твердження песимістичним. Це закономірний процес, який відвернути неможливо: “Про кожний організм знаємо, що темп, постава і тривання його життя та всі окремі вияви його визначені прикметами гатунку, до якого він належить. Ніхто не може від тисячолітнього дуба очікувати, що він саме тепер буде збиратися починати з властивим йому розгоном свій розвиток. Ніхто не буде сподіватися від гусениці, яка на його очах щодня росте, що вона буде, може, ще й за пару років далі виростати. У цьому кожний з безумовною певністю... має почуття межі, яке ідентичне з відчуттям внутрішньої форми. Але супроти вищого людства панує невгамовний антимізм, який нехтує всяким історичним, отже органічним, досвідом про майбутній хід подій, так що кожний стверджує у випадково наявних “позначках” цілком особливо видатний простолінійний “дальший розвиток”, не тому, що він є науково доказаний, а тому, що йому того забагається. Це розрахунок на безмежні можливості – ніколи на природний кінець – і, виходячи з моментальних нагод, будуються цілком наївні конструкції”.

О.Шпенглер розрізняє поняття “культура” і “цивілізація”. Відношення між ними таке, як між життям і смертю. Творчий порив митця є культурою, а копіювання творчості є цивілізацією. Провінційні міста – культура, модерні великоміста – цивілізація. Християнство та різноманітні ідеології не вважаються дозрілою культурою. І взагалі, культуру творить не людство (в оцінці Шпенглера, воно є зоологічне поняття або порожнє місце), а одиниці. Вона виростає на краєвиді конкретної землі й є виразом національної духовності її митців.

Погляди О.Шпенглера зробили великий вплив на творчість українських істориків С.Томашівського, М.Кордубу, І.Кревецького та ін. Захоплювався О.Шпенглером наступник С.Бандери С.Ленкавський.

Шмітт Карл (1888-1985) – німецький юрист, політолог, філософ, історик. Він народився в пруському містечку Плеттенберг у сім'ї католика. Закінчив юридичний факультет Берлінського університету. За причетність до нацистської партії, членом якої К.Шмітт був з 1933 р., звинувачувався на Нюрнберзькому трибуналі, однак за браком доказів був звільнений. Майже до останніх днів свого життя перебував у невідомості. Свої геополітичні погляди виклав у працях “Політична теологія” (1922), “Поняття політичного” (1927), “Порядок великих просторів у праві народів, із заборонаю на інтервенцію для чужих просторові сил” (1939), “Земля і море” (1942), “Номос Землі” (1950), “Планетарна напруженість між Сходом і Заходом і протистояння Землі та Моря” (1959).

К.Шмітт ввів поняття “номосу” Землі, розуміючи під ним сформований, організований і упорядкований простір. Вчений розрізняв існування трьох “номосів”, перший з яких мав місце до початку Великих географічних відкриттів. Тоді люди ще не мали уявлення про всі океани і Америку, а тому кожний народ вважав себе центром світу. Це тривало до тих пір, поки один народ не зіштовхнувся з кордоном іншого народу. Великі географічні відкриття зруйнували цей перший “номос”, а відкривачами другого “номосу” стали європейці, які поділили планету

між собою. В той же час Англія заволоділа морем, перетворившись у могутню морську державу. Такий світопорядок порушила Перша світова війна, що привела до виникнення третього “номосу”, внаслідок якого земля розпалася на дві половини: східну і західну. Обидві вони перебувають у антагонізмі, ведучи як “холодну” війну, так і гарячі.

Необхідно зупинитися на розумінні К.Шміттом війни. У книзі “Поняття політики” німецький вчений констатує: “Держава як політична цілісність і центр прийняття рішень утримує і концентрує величезну владу: у неї є можливість вести війну і, відповідно, відкрито розпоряджатися життям людських істот”. “Право війни” за Шміттом передбачає дві можливості: можливість вимагати від своїх громадян готовності піти на смерть і вбивати людські істоти, які перебувають у чужому таборі. В якості критерію для визначення політики, К.Шмітт пропонує поділ на друзів і ворогів, де під ворогом розуміється “той, хто до нас вороже налаштований”. Однак, пізніше Шмітт уточнив, що його концепція ворога не означала, що ворог має бути знищений і що він мав на увазі “оборону, випробування сил і встановлення спільного кордону”. Після того як зникнуть антагонізми і припиняться війни, люди зможуть присвятити себе різним видам діяльності в умовах, “коли будуть існувати тільки вільні від політики соціальні явища: ідеологія, культура, цивілізація, економіка, мораль, право, мистецтво, розваги і т.д. і більше не буде ні політики, ні держави”.

К.Шмітт надавав великого значення здатності народу визначати ворога, а якщо він втрачає цю здатність, то перестає існувати як політичний суб’єкт: “Якщо він (народ – М.В.) дозволяє, щоб хто-небудь чужий визначав йому, хто є його ворогом і проти кого йому можна вести боротьбу, а проти кого – ні, він більше вже не є вільним народом і підпорядкований іншій політичній системі чи включений до неї”.

К.Шмітт прийшов до висновку про існування протилежності “номоса” Землі “номосу” моря. До “сил суші” він застосовував назву “Бегемот”, а до “сил моря” – “Левіафан”. К.Шмітт віддає перевагу “Левіафану”, символом якого вчений називає “Дім”, на відміну від символу “Корабель”, характерного для “Бегемота”. “Дім” – це спокій, “Корабель” – рух. Між цими двома символами антагонізму нема до тих пір, поки “Корабель” не заволодіє океаном.

Твердячи, що порушена рівновага між Морем і Землею, К.Шмітт пророкує велику цивілізаційну катастрофу, яка спричинюється поступовим відходом “номоса” Землі від ґрунту. Однак, цього можна уникнути трьома шляхами: 1) під час протистояння Землі й Моря залишиться переможець, який перетвориться в єдиного господаря світу; 2) спроба підтримувати рівновагу між Землею і Морем посередництвом “Партизана” – останньої діючої особи історії, який чинитиме опір тотальному наступу моря; 3) утримування рівноваги завдяки існуванню кількох блоків незалежних держав, які заради цього домовляться про співпрацю.

ІТАЛІЯ

Джентіле Джованні (1875-1944) – італійський мислитель, державний та суспільний діяч. Закінчив Пізанський університет. Обирався сенатором (1922), а згодом працював міністром освіти (1922-1924), провівши шкільну реформу, названу його іменем. З 1943 р. очолював Академію наук, редагував “Італійську енциклопедію”. Опублікував низку праць: “Реформа гегелівської діалектики” (1913), “Система логіки як теорії пізнання” в двох томах (1917-1923), “Філософія мистецтва” (1931), “Вступ до філософії” (1933). Страчений італійськими партизанами.

Д.Джентіле у своїх поглядах пройшов своєрідну еволюцію від речника ідеалізму до теоретика фашизму. Дж.Себайн і Т.Торсон відзначали: “Коли Муссоліні вирішив, що фашизму потрібна філософія, він, очевидно, поставив завдання перед Джованні Джентіле, який, подібно Бенедетто Кроче, довго ототожнювався з італійською школою гегелівської філософії. Джентіле мав гегелівську теорію держави, але не мав достатньо часу, щоб нею скористатись. Муссоліні прийняв те, що йому запропонував Джентіле, і в результаті теорією італійського фашизму стає теорія “держави”, її вишості, священності і всеохопності. Його девізом зробились слова: “Все для держави; ніщо проти держави; ніщо поза державою”. Складовим ідеологічним чинником фашизму вважались: ідеалістична філософія, що мала антиматеріалістичний характер; відновлене релігійне відчуття; синдикалізм Сореля та війна.

У Д.Джентіле теорію фашистської держави часом важко відрізнити від апології терору. Він доводив, що сила – право, а свобода – підкорення. “Завжди максимальна свобода, – твердив він, – співпадає з максимальною силою держави... Будь-яка сила – моральна сила, бо вона

завжди є вираженням волі". Держава, яка проникає в усі клітини національного життя, є тоталітарною. Цей термін у 1925 р. ввів Д.Джентіле, а через 5 років Б.Муссоліні почав вживати поняття "тоталітарна держава". Д.Джентіле, повністю заперечуючи принцип демократії, фактично, відмовився від визнання політичної рівності, суверенності, яку називав "колективною безвідповідальністю". Такий підхід він переносив на міжнародну арену. Наприклад, окупацію Італією Ефіопії Д.Джентіле називав захистом прав знедолених народів від "плутократських держав". Надаючи війні неослабну увагу, він вважав її основним фактором існування та первинним мистецтвом.

На чолі могутньої нації, тоталітарної держави, має стояти вождь: "Існує одна людина, один герой, один владарюючий та доленосний дух, у якому втілена думка нації, що безперервно вібрує у могутньому ритмі юнацького життя". Для фашиста притаманними мають бути такі риси, як працелюбність, віра в бога, відданість ідеалу, усвідомлення себе частиною нації, яка спроможна на великі досягнення. Завдяки Д.Джентіле, вважала Ханна Арентс, Муссоліні "був, мабуть, першим партійним лідером, який свідомо відкинув формально програму й замінив її натхненним вождизмом і дією як такою. За цим стояло переконання, що дійсність самого моменту – головний елемент натхнення, який партійна програма лише гальмувала б. Філософію італійського фашизму, мабуть, краще виражав "актуалізм" Джентіле, аніж "міфи" Сореля".

Муссоліні Беніто (1883-1945) – італійський політичний і державний діяч. Народився 29 липня в селі Довіа провінції Форлі в сім'ї коваля Алессандро Муссоліні, який вважав себе атеїстом, та вчительки і фанатичної католички Рози Мальтоні. Беніто, старший серед трьох дітей сімейства Муссоліні, одержав диплом викладача в Форлімполі. Виявляв інтерес до творів К.Маркса, а напередодні Першої світової війни захопився теоріями Ф.Ніцше та біографією Наполеона Бонапарта. Кумирами Муссоліні також були Н.Макіавеллі, Тіт Лівій і Цезаре Борджіа. Майбутній диктатор розмовляв на шести мовах і ще чотири розумів.

Свою політичну діяльність Муссоліні почав напередодні Першої світової війни, був одним з лідерів "ультра-контрреволюційного" руху в Італійській соціалістичній партії, з якої його виключили в 1914 р. за підтримку вступу Італії у війну на боці Антанти. В березні 1919 р. заснував фашистську організацію, яка в 1922 р. здійснила державний переворот. У 1926 р. в Італії була встановлена фашистська диктатура. На той час Беніто одружився на Ракеле, адже згідно з одним із принципів фашизму всі функціонери повинні були бути обов'язково одруженими.

В 1929 р. Муссоліні підписав Латеранську угоду, що гарантувала підтримку з боку католицької церкви, а в 1933 р. уклав договір про політичний і військовий союз з фашистською Німеччиною. З ініціативи Муссоліні Італія вела експансіоністську політику (захоплення Ефіопії в 1936 р., Албанії в 1939 р., участь у Другій світовій війні). В липні 1943 р. диктатура Муссоліні впала, але протягом 1943-1945 рр. він очолював маріонетковий уряд на окупованій німецьким вермахтом території Італії. Доля Муссоліні була приречена задовго до закінчення війни. Керівники сил визволення Італії одногосно засудили ще в серпні 1944 р. Беніто Муссоліні та 14 діячів італійського фашизму до смертної кари. В березні 1945 р. він був схоплений партизанами і 29 квітня розстріляний (вирок виконав Мікеле Моретті), після чого повішений разом з 14 фашистськими ієрархами та коханкою Петагчі на площі Лорето в Мілані. Невдовзі перед смертю Муссоліні заявив: "Я хотів би, щоб на моїй могилі були накреслені такі слова: "Тут спочиває найрозумніша тварина з тих, які коли-небудь існували на землі".

Свої політичні ідеї Б.Муссоліні виклав у праці "Доктрина фашизму", вперше опублікованій на сторінках "Італійської енциклопедії" в 1932 р., та численних виступах. Держава, на глибоке переконання Муссоліні, "будучи виразником універсальної етичної волі, створює право на національну незалежність. Нація, уособлена в Державі, є живим, етнічним буттям лише настільки, наскільки вона прогресивна. Бездіяльність є смерть. Таким чином, Держава – не тільки авторитет, який править і надає законну форму і духовну цінність індивідуальним волям, але й влада, яка робить їх волю поважною за межами своїх власних кордонів, роблячи тим самим практичне сприяння універсальному характеру рішень, необхідних для забезпечення їх розвитку. Це передбачає організацію і розширення, якщо не відразу, то потенційно. Таким чином, Держава ототожнює себе з волею людини, розвиток якої не може бути зупинений перепонами і яка шляхом досягнення самосвідомості демонструє свою власну безмежність".

Б.Муссоліні, засуджуючи твердження пацифістів про вічний мир, доводив: “Врешті-решт, чим більше фашизм розглядає і аналізує майбутнє і розвиток людства, відволікаючись від політичних однохвилинних моментів, тим більше не вірить він ні в можливість, ні в корисність вічного миру... Війна – єдине, що піднімає на вищий щабель всю людську енергію... Всі решти випробувань лише сурогати, які ніколи не ставлять людей в таку ситуацію, коли вони змушені приймати велике рішення – альтернативу життя чи смерті”. Ідеалом держави у Муссоліні є імперія, а коли вона починає занепадати, починають переважати тенденції роз’єднання і розпаду з боку індивідів чи окремих груп, то націям... настає кінець”.

Імперія, за Муссоліні, повинна піклуватися не тільки про свою внутрішню єдність і силу. Під імперією, що ототожнюється з нацією, Муссоліні розуміє пряме і посереднє панування над іншими націями, хоча не обов’язковим є бажання заволодіти чужою територією. “Для фашизму, - писав він, - піднесення імперії, тобто розширення нації, є суттєвим проявом життєздатності й притаманності ознакам занепаду. Люди, які возвеличують чи піднімаються знову після періоду занепаду, - завжди імперіалісти; будь-який відступ є ознакою занепаду і смерті. Фашизм – це вчення, найкращим чином пристосоване представляти устремління і сподівання народу, такого, як народ Італії, який знову піднімається після багатоголікового приниження і зовнішнього поработіння”. Відмовившись від соціалістичних аспектів у своїх поглядах, Муссоліні заявив про необхідність знищити більшовизм, маючи на увазі під ним комуністичну ідею. На думку одного з біографів Муссоліні Крістофера Хібберта, ідея про те, що Італія під керівництвом дуче займе належне їй місце в Європі, одержала могутню підтримку в середовищі молоді.

Вище вже вказувалось, що Муссоліні не вважав обов’язковим, принаймні у своїх виступах, захоплення чужих територій. Однак, насправді ж, він їм приділяв чимало уваги. Муссоліні нерідко доводилось пояснювати громадськості той чи інший крок своєї зовнішньої політики. Зокрема, в розмові з англійським журналістом, Муссоліні так пояснював свій намір захопити Ефіопію: “Якщо ви хочете поговорити про жахи війни, то я вам покажу фотографії тих злодіянь, які абіссінці здійснювали над нашими солдатами. Те, що ви побачите, надто відразливе для того, щоб будь-яка пристойна газета наважилася б надрукувати. Ми ніколи не використовували газові хмари, подібно тим, які були в порядку речей під час останньої світової війни. Якщо ми й скидали бомби з гірчичним газом в ущелини, які могли використовувати абіссінці, щоб робити напади на колону наших військ, то це робилось виключно в гуманних цілях, бо в результаті ми рятували життя і тим і іншим”.

Після окупації Ефіопії Б.Муссоліні вже не звертав увагу на виправдання своїх дій. Одного разу він заявив: “Я поставив перед собою чітку мету – зробити Італію великою і поважною країною, якої б, разом з тим, і побоювались... Італійський народ, не має значення хто він, фашист чи ні, заслуговує великої долі”. Геополітичні плани Муссоліні були мало чого варті без Гітлерівської Німеччини. Хоча це добре усвідомлював Муссоліні, однак його висловлювання щодо Гітлера та Німеччини нерідко шокували його співрозмовників. Якщо б теорії Гітлера були правильними, то, на думку Муссоліні, “лапландця слід би вважати найвищим типом розвитку людської раси... Тридцять століть історії змушують нас з почуттям великого жалю розглядати такі доктрини, посилено пропаговані по той бік Альп нащадками народності, яка була поголовно неосвіченою в ті дні, коли Рим гордився Цезарем, Віргілієм і Августом”. Сучасний російський біограф Муссоліні М.Ільїнський вважає, що між Гітлером і дуче відбулося 13 зустрічей. Після першої ж розмови Муссоліні зробив висновок: “Він же просто божевільний”. А дещо згодом, коли Гітлер, на запрошення Муссоліні, відвідав Венецію, італійський диктатор назвав фюрера “балакучим монахом”. Подібні характеристики Гітлера, зроблені дуче, можна б продовжувати без кінця.

Впроваджуючи в життя свої геополітичні ідеали, Б.Муссоліні нерідко дбав про прихильне ставлення до нього громадської думки, а заради цього необхідно було притримуватись елементів таємності. На засіданні Великої ради фашистської партії, де дуче виступив з доповіддю “Безпосередні завдання, які стоять перед фашистським рухом”, він заявив, що Албанія повинна стати італійською провінцією, анексія Туніса і Корсіки забезпечить безпеку Італії в Середземномор’ї, а альпійський кордон з Францією повинен бути відсунутий за Ніццу й проходити по річці Вар”. “Я також уважно приглядаюсь, - продовжував він, - до швейцарського Тичино, Швейцарії, яка втратила здатність об’єднати свої народи, вона приречена, подібно іншим малим країнам, пережити повний розпад. Така моя програма. Поки що я не можу назвати точні терміни її виконання. Я всього-на-всього відмічаю пунктиром той

шлях, по якому ми повинні промаршувати. Будь-хто, хто частково або повністю оголосить про мої плани, буде звинувачений у зраді й відповідатиме по всій суворості закону”.

В міжнародній політиці Б.Муссоліні впроваджував курс неповаги до прав інших, до речі, як і у внутрішніх справах в Італії. Підписуючи пакт Келлога, який оголошував поза законом війну як інститут національної політики, Муссоліні продемонстрував вищий щабель політичного лицемірства. “Чому не підписати документ, який відпаде сам по собі? За два роки я підписав 138 різних міжнародних угод, а тому не варто артачитись з приводу ще однієї”. Наступного дня Муссоліні наказав командуванню армії, флоту і військової авіації згуртуватися в єдину бойову силу. Складалося враження, що Муссоліні вкрай не любить дотримуватися правил гри: “Краще і простіше грати, коли “гра без правил” чи коли правила постійно змінюються по ходу гри, і завжди на користь одного з гравців, який за будь-яких обставин має перемогти. Така партія мені підходить тому, що я її створив сам”. Цікавим видається його трактування політики, як “пошуку можливого, реального, практично досяжного. А якщо чогось не досягли, значить, переважали фантазії й було відсутнє опертя на землю”.

Як відомо, плани Муссоліні залишилися планами. Звинувачуючи всіх і вся у їх провалі, дуче змінив свою думку про італійську націю: “Мені не вистачає справжнього матеріалу, навіть Мікеланджело потребував міцного мармуру, щоб висікати з нього статуї. Якщо б у його розпорядженні була тільки глина, то він не створив би нічого, крім глечиків. Народ, який протягом шістнадцяти століть був тільки наковальнею, не може за кілька років перетворитися в молота. Італійці завжди були “нацією баранів”. Вісімнадцять років недостатньо для того, щоб змінити їх”. Італійці, в трактуванні Муссоліні, перетворилися в “м’якотілий народ”. “безхребетну масу”.

В сучасній Італії поступово повертається культ Муссоліні. Дружина диктатора Ракеле, яка померла в 1979 р., похована на кладовищі Сан-Кассієно Предаппео поряд з Беніто Муссоліні. Сім’я дуче розрослася і сьогодні без будь-якої дискримінації живе в Італії. Чоловічу лінію продовжує тільки один правнук – Гай Юлій Цезар Муссоліні (внук Вітторіо, син Гвідо), якому 30 років. Серед найвідоміших жінок Муссоліні в сьогоднішній Італії – внучка дуче Алессандра Муссоліні (1962 року народження), депутат італійського парламенту.

АНГЛІЯ

Бокль Генрі Томас (1812-1862) – англійський історик, представник географічного напрямку в соціології, один з перших фундаментальних дослідників процесів взаємодії суспільства та природи. Свої погляди виклав у двотомній праці “Історія цивілізації в Англії” (1857-1861).

Чітку й незаперечну оцінку поглядів Г.Бокля стосовно впливу географічних чинників на людину і суспільство зробили автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики”: “Генезис суспільства у кожного народу розпочинається під впливом природних факторів, що завжди специфічні і не схожі між собою, тому й різні суспільства розвиваються неоднаково і розрізняються за інтелектуальним потенціалом, який визначається об’єктивними умовами формування суспільства, насамперед – географічними факторами: кліматом, ландшафтом, ґрунтами та їжею. Ці фактори впливають на формування психологічних, інтелектуальних та соціальних рис народів. Своєрідність ландшафту, могутність природних сил та стихій породжують почуття страху, заботони, пригнічують раціональне сприйняття дійсності, тому народам таких регіонів притаманне панування уяви над розумом (наприклад, Індія), тоді як спокійний ландшафт, поміркований клімат зумовлюють раціональніше сприйняття світу і стимулюють розвиток розумового фактору, як це було в стародавній Греції. Кількість і якість їжі визначаються родючістю ґрунтів та кліматом: щедрість природних джерел засобів життя сприяє зростанню населення і переповненню ринку робочою силою, що породжує масову бідність одних і концентрацію надмірних багатств у інших, а це зумовлює виникнення деспотичних форм влади, що характерне для народів жаркого клімату. У жителів північних регіонів земної кулі їжа обходиться дорожче, вимагає більше витрат праці, на ринку потреба в робочих руках перевершує їх пропозицію. Це сприяє зростанню заробітної плати і рівномірнішому перерозподілу багатства в суспільстві, зумовлює формування демократичних форм державного устрою. Бокль вважав, що ландшафт, клімат, ґрунти та характер їжі зумовлюють соціальну диференціацію суспільства, особливості політичного устрою та характер соціальних відносин, а також впливають на “розподіл розумової праці”, прискорюють

зростання питомої ваги “розумового фактора” в житті суспільства, який з часом стає провідним і перетворюється на критерій та мірило розвитку суспільства і є “істинним рушієм” цивілізації”.

Макіндер Хелфорд Джордж (1861-1947) – британський біограф. Він народився в місті Гейнсбург. Закінчив Оксфордський університет, в якому пізніше заснував школу географії (1899). Очолював Лондонську школу економіки (1903-1908), обирався депутатом парламенту від Шотландії (1910-1922), в якому очолював декілька комітетів. У 1919-1920 рр. брав участь у якості британського комісара на Півдні Росії. Наукову й політичну діяльність Х.Макіндер поєднував з керуванням власної бізнесової структури “Імперіал шіпінг компані”. Оpubлікував чимало наукових праць, серед яких особливою популярністю користувалися “Британія і Британські моря” (1902), “Демократичні ідеали та реальність” (1919), “Кругла планета і завоювання світу” (1943) та його доповідь “Географічна вісь історії” (1904).

Саме остання із перерахованих робіт Хелфорда Макіндера викликала найбільший резонанс. З доповіддю “Географічна вісь історії” він виступив 25 січня 1904 р. на засіданні Королівського географічного товариства. Пізніше Макіндер вносив до неї корективи у 1919 і 1943 рр., однак зміст її суттєвим чином не змінився. Переважна більшість сучасних дослідників справедливо вважають Макіндера чи не найпершим геополітиком, який сформулював основні закони та категорії цієї науки, які не втратили актуальності до наших днів. М.Мироненко називає теорію Макіндера “дивовижним по довготривалості досягненням геополітичної думки”. На думку Н.Нартова, “англієць Хелфорд Джордж Макіндер – одна із найзначніших фігур серед вчених-геополітиків”. Його позицію розділяють А.Дугін і К.Гаджієв. Український дослідник геополітики В.Дергачов називає Макіндера “одним із блискучих вчених свого часу”, а російські геополітики С.Жильцов, І.Зонн та А.Ушков притримуються думки, що “склалась традиція починати виклад історії геополітики з Х.Макіндера – теоретика англо-американської геополітики і геостратегії, який запропонував революційну схему інтерпретації політичної історії світу”.

Отже, перейдемо до змісту доповіді Макіндера, яка суттєво змінила наші уявлення про світ. Виступаючи перед своїми колегами по Королівському географічному товариству, Макіндер звернув їх увагу на те, що “початок ХХ століття кваліфікується як кінець великої історичної епохи”, яку він назвав “епохою Колумба”. З цього часу, тобто в “післяколумбову епоху”, “нам доведеться мати справу із замкненою політичною системою, і цілком можливо, що це буде система глобального масштабу”. Якщо раніше різноманітні походи, завоювання, “розширення простору” вважалися звичним явищем, на яке майже не звертали уваги, то тепер “будь-який вибух суспільних сил, замість того, щоб розсіятися в оточуючому незнайомому просторі та хаосі варварства, відіб’ється голосним ехом на протилежному боці земної кулі, так що в підсумку руйнування зазнають будь-які слабкі елементи в політичному та економічному організмі Землі”.

Макіндер запропонував “деякі реальні пропорції в співвідношенні подій, що відбуваються на світовій арені” і “формулу, яка так чи інакше відображатиме певні аспекти географічної відданості світовій історії”. Він не виключав і той факт, “що якщо нам пощастить, то ця формула набуде і практичної цінності – з її допомогою можна буде вирахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил теперішнього міжнародного політичного життя”. Цю формулу він назвав “географічною віссю історії”. Макіндер твердить, що для будь-якої держави найвигіднішим географічним місцерозташуванням вважається “середнє”. З планетарної точки зору центр світу – це Євразійський континент, в ядрі якого, в свою чергу, знаходиться “серце світу” – Хартленд – ключова геостратегічна територія Афро-Євразійського Світового острова. Через Хартленд і пролягає гіпотетична “географічна вісь історії” (“осьовий ареал”).

Точні кордони Хартленда Макіндер не називає, більше того, вони змінювалися автором у наступних роботах, однак завжди в центрі Хартленда знаходилася центральна частина Росії від Білого і Балтійського морів до Каспія, Байкалу і Північно-Східного Сибіру. Хто б не мешкав на цій величезній території в різні періоди історії, однак саме з Євразії відбувався натиск на Європу різноманітних кочових орд – скіфів, гуннів, хазарів, арабів, монголів, що несли з собою “авторитарний, ієрархічний, недемократичний заряд”. Їх Макіндер називає “розбійниками материкової суші”. На початку ХХ ст. в Євразії панує Росія, яка замінила монголо-татар. Проте, знову підкреслює Макіндер, немає значення, хто панує в цьому регіоні, тому що “заміна внутрішнього контролю Росії яким-небудь новим її видом не приведе до зниження вагомості

цієї осьової позиції. Якщо б, наприклад, китайці при допомозі Японії розгромили Російську імперію і завоювали її територію, вони б створили жовту небезпеку для світової свободи тим, що додали б до ресурсів великого континенту океанічні простори, завоювавши цим самим перевагу, якої до цих пір немає російський господар цього осьового регіону”.

А поки такого розвитку подій не відбулося, “в цьому світі вона (Росія – М.В.) займає центральне стратегічне становище, яке в Європі належить Німеччині. Вона може по всім напрямам, за винятком півночі, завдавати, а одночасно і одержувати удари. Кінцевий розвиток її мобільності, пов’язуваний із залізними дорогами, залишається справою часу. Та й ніяка соціальна революція не змінить її відношення до величезних географічних кордонів її існування. Тверезо розуміючи межі своєї могутності, правителі Росії відмовилися від Аляски, адже для російської політики є фактичним правилом не володіти ніякими заморськими територіями, аналогічно як для Британії є правилом панувати на океанських просторах”. Отже, Євразія – недоступна для морського флоту країн “зовнішнього півмісяця”. В цьому свого часу мали можливість переконатися армії Карла XII та Наполеона Бонапарта. Від війни з Росією застерігав “залізний канцлер” Отто фон Бісмарк.

За межами Євразії-Хартленда існує “великий внутрішній півмісяць”, який включає в себе Німеччину, Австрію, Туреччину, Індію та Китай. Макіндер застерігає, що для демократичних країн, до яких він відносить, перш за все, рідну Великобританію та США, головне завдання полягає в тому, щоб не допустити об’єднання Німеччини – центральної держави Європи з Росією – серцем Євразії. “Порушення балансу сил на користь осьової держави, - відзначає Макіндер, - що виражається в його експансії на прикордонні території Євро-Азії, дозволяє використати необмежені континентальні ресурси для побудови флоту. Завдяки цьому незабаром перед нами з’явиться світова імперія. Це може статися, якщо Німеччина захоче приєднатися до Росії в якості союзника”. Такий розклад сил загрожує Франції, яка, на глибоке переконання Макіндера, змушена шукати союзників серед морських держав. Вчений припускає, що в разі утворення могутнього блоку Франції, Італії, Єгипту, Індії та Кореї можна успішно протистояти Євразії.

До гіпотетичного “зовнішнього півмісяця” Макіндер відносить Британію, Південну Африку, Сполучені Штати, Канаду і Японію. Ці держави можуть суттєво впливати на баланс сил, однак не безпосередньо, а через Росію. Отже, знову підтверджується центральна роль Росії в Євразії. Хартленд, який знаходиться в центрі Євразійського континенту, вважається ключовою територією в більш загальному контексті – в межах Світового острова, що включає в себе три континенти – Азію, Африку і Європу. Виходячи із своїх просторово-структурних побудов, Макіндер сформулював три максими: 1) хто править Східною Європою, той править Хартлендом; 2) хто править Хартлендом, той править Світовим островом; 3) хто править Світовим островом, той панує над цілим світом.

В роботі “Демократичні ідеали і реальність” (1919) територія Хартленда була розширена за рахунок включення до нього Тибета і Монголії на сході та Центрально-Східної Європи на заході. В 1943 р. Макіндер вилучив із складу Хартленда територію Східного Сибіру, розташовану на схід від Єнісею, назвавши її “Росією Lenaland” за назвою річки Лени. Виділення цієї території, багаті природними ресурсами, передбачало включення її до зони берегового простору, який міг бути використаний морськими державами проти хартленда. До речі, Макіндер не тільки конструював теоретичні моделі майбутнього світового панування. Він взяв активну участь у підтримці колчаківського руху, а на Паризькій мирній конференції вносив пропозиції щодо створення “буферних держав”, які б розділяли Росію та Німеччину. Однак, розвиток політичних подій чітко довів безперспективність утворення таких держав, які після Мюнхенської кризи в Європі припинили своє існування. До речі, їх засновники (США та Великобританія) першими ж і допустили до цього.

Вся концепція “географічної осі історії” Макіндера побудована на протиставленні “морських” і “сухопутних держав”, протиставленні “телурократії” і “таласократії”, континентальних та острівних утворень. Проте, обидві світові війни, які мали місце в ХХ ст., внесли серйозні корективи у схему Макіндера. В статті 1943 р. вчений суттєво переробив свою модель. Вона відображала союз СРСР, США, Великобританії та Франції. Хартленд тепер ототожнювався з СРСР і з’єднувався з Північною Атлантикою. Тоді ж Макіндером була висунута концепція північного атлантизму, пов’язана з недовірою до СРСР. Невдовзі ця ідея знайшла своє втілення в американській стратегії післявоєнного періоду, зокрема під час створення НАТО.

Отже, незважаючи на постійну модернізацію своєї концепції, Хелфорд Макіндер завжди притримувався обов'язкових для нього постулатів: 1) географічні фактори безпосередньо впливають на хід історичного процесу; 2) географічне становище суттєво визначає потенційну силу чи слабкість держав; 3) технічний прогрес змінює географічне середовище і позитивно або негативно впливає на потенційну могутність держав; 4) Євразія – центр глобальних процесів; 5) недопустимість об'єднання Німеччини та Росії в майбутньому і створення на цій основі могутнього блоку; 6) втручання держав “зовнішнього півмісяця” у справи Євразії, захоплення берегових смуг, створення “буферних держав”.

Концепцію Х.Макіндера щодо України досліджували вітчизняні дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко та М.Михальченко: “... інтегративною позицією, на якій сходяться класики геополітики ХХ століття, є думка про колосальну значущість України для розвитку європейських народів, побудова спільного європейського дому. Україна, на їх погляд, є “остання лінія”, “культурний кордон” Європи, який захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного азіатського тиску... Зупинити Росію інакше, ніж створенням і підтримкою своєрідної “буферної зони”, неможливо. Саме тут і виявляється могутня геополітична роль України, яка може стати такою зоною при умові перетворення її в незалежну і суверенну державу. З другого боку, значущість України як фактора європейської геополітики визначається її потужним природо-ресурсним і людським, культурно-історичним і сучасним активно-творчим потенціалом, господарськими здібностями, трудовою дисципліною й дивовижною бережливістю українців. Свої господарські чесноти та здібності вони щедро делегують у європейський світ, що є фактором його зростання та розквіту.

“Буферна зона”, “останній культурний кордон”, близькість української культурно-історичної традиції до європейського світу, якість і рівень розвитку української матеріальної та духовної культури, особливості національного характеру – ось головні фактори, на яких наголошують теоретики, визначаючи місце та роль України в європейській і світовій геополітичній глобалістиці ХХ століття. Найбільш рельєфно, і в поєднанні (взаємозв'язку) з географічним місцерозташуванням України, ці фактори виокремив найяскравіший геополітик цього періоду англійський політик Х.Дж.Макіндер. Запідозрити його в особливих симпатіях до України важко. Навіть, якщо врахувати, що той бував в Україні у якості британського посланника і мав можливість безпосередньо ознайомитись з особливостями цього краю... Поглянувши на схему (Макіндера – М.В.), неважко зробити висновок: там знаходиться Україна! Їй не залежно від того, в якій іпостасі вона постає в історії, Україна об'єктивно поставлена в ситуацію бути вагомим чинником європейської світової історії, відігравати в ній аж надто помітну роль. Зрозуміло, з отриманням статусу незалежної держави, ця вага і роль значно збільшуються. Але країна повинна самоствердитись, стати на рівень вимог історичного часу та історичного простору”.

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889-1975) – англійський історик, філософ історії. Майбутній вчений отримав блискучу освіту. Його середньою школою був Вінчестерський коледж, а вищу освіту він здобув у Оксфорді (Балліольський коледж), де скрупульозно простудіював грецьку та латинську філологію, історію Греції, Риму та Італії. Під час Першої світової війни працював у відділі політичної розвідки міністерства закордонних справ, брав участь у роботі Паризької мирної конференції. Деякий час працював професором Лондонського університету, а в 1924 р. відмовився від кафедри, повністю зосередившись на науковій роботі. На пропозицію Сера Джеймса А.Тойнбі очолив Королівський інститут міжнародних справ, де і працював до виходу на пенсію в 1956 р. Помер А.Тойнбі 22 жовтня 1975 р. Його поховано в Йорку (Англія). Основний твір, який залишив після себе А.Тойнбі – “Дослідження історії” у 12-ти томах.

Арнольд Тойнбі розробив та обґрунтував оригінальну концепцію всесвітньо-історичного процесу. Його підхід дає змогу розглянути взаємодію окремих цивілізацій у просторі й часі, що радикально відрізняє його концепцію від шпенглерівської. Тойнбі запропонував теорію витоків і розвитку цивілізацій як “Виклику-і-Відповіді”. Його теорія ґрунтовно проаналізована сучасним українським вченим Юрієм Павленком, на основі праці якого ми і описуємо її. Розглядаючи цивілізації, вчений протиставляє їх аморфній масі первісних суспільств, які значно чисельніші, але надто менше індивідуалізовані. Цивілізації за Тойнбі поділяються на: 1) незалежні, самодостатні цивілізації (Єгипетська, Антична) та цивілізації-супутники (сателіти), які при формуванні отримали вирішальний імпульс від розвинутішого суспільства (Японська, Корейська, В'єтнамська – від Китайської); 2) цивілізації ізольовані (Андська) та неізольовані (Єгипетська, Шумерська, Егейська, Індська); 3) цивілізації поділяються на такі, що

безпосередньо виходять із первісності, й такі, що формуються на ґрунті попередніх цивілізацій. Таким чином, цивілізації за Тойнбі взаємодіють і навіть деяким чином переходять одна в одну, спадково пов'язуються між собою.

Перехід від однієї цивілізації до іншої визначають три фактори: 1) світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; 2) наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; 3) хаотичне вторгнення варварів. На думку вченого другий фактор є основним, а третій менш значимий. Тойнбі починає розглядати цивілізаційну історію людства з часів 1) формування передумов виникнення найдавніших цивілізацій, тобто з доби “неолітичної революції” – переходу до відтворюючих форм господарства; 2) утворення перших цивілізацій, що самостійно виникають у різних місцях Земної кулі – Єгипетської, Шумерської, Мінойської, Індії, Китаю, Перу; 3) відгукуючись на “виклики” з боку цих перших у своїх регіонах цивілізацій, на їхній периферії поступово утворюються цивілізації-сателіти (Еламська, Хеттська, Урартська відносно Месопотамської); 4) на цьому етапі утворюються цивілізації дочірні (Сирійська, Еллінська (Антична), Індійська, котрі створюють свої могутні імперії, в надрах яких виростають світові релігії – буддизм, християнство, іслам; 5) на цій основі в ранньому середньовіччі виникають дочірні цивілізації другої генерації: Східнохристиянська, Західнохристиянська та Ісламська, які користуються спадщиною цивілізацій Сирійської та Еллінської. Вони разом із Китайською та Індійською, і визначають обличчя середньовічної доби, контактують між собою, але в цілому зберігають власну самодостатність; 6) починаючи з 1500 р. за Тойнбі людство об'єднується у всевітнє співтовариство. Таким чином, західноєвропейське суспільство XVI-XVIII ст. виконує всевітню-історичну місію згуртування людства. Західна культура тією чи іншою мірою сприймається представниками інших цивілізацій, але й вбирає в себе їхні здобутки.

ШВЕЦІЯ

Челлен Рудольф (1864-1922) – шведський державознавець і географ. Закінчив Упсальський університет, згодом захистив докторську дисертацію (1890). Працював професором історії та політичних наук Гетеборзького, а згодом Упсальського університетів (1901-1922), обирався депутатом рикстагу (1905-1908, 1914-1917 рр.), притримувався чіткої германофільської орієнтації. Свої політичні погляди виклав у працях “Великі держави: нариси з галузі сучасної великої політики” (1914), “Держава як форма життя” (1916), “Основи системи політики” (1920).

Державу Р.Челлен розглядав як живий організм, що володіє складною структурою і розвивається в просторі. Вона, на думку вченого, має не тільки “тіло” – простір, але й “душу” – націю. Як і будь-який біологічний організм, держава володіє особливим видом “розуму” і має волю до влади. На силу держави впливають такі властивості, як територія, господарство, народ, суспільство і влада. Виходячи з цього, Р.Челлен виділяв п'ять наукових дисциплін про державу: геополітику, екополітику, демополітику, соціополітику і кратополітику. Базовою серед них, на глибоке переконання Р.Челлена, є геополітика, яка включає в себе три складові частини: *топополітику* – науку, що вивчає політичне оточення держави; *морфополітику* – науку про форми державної території та *фізіополітику* – науку про державну територію з позиції її змісту.

Держава повинна прагнути до могутності, яку Р.Челлен визначив у формулі: *Могутність держави = f (природно-господарські властивості + господарство + народ + форма державного правління)*. Р.Челлен виступав за економічно самодостатню державу, яка максимально використовує власні ресурси та шукає нові джерела сировини і ринки збуту, а також веде активну торгівлю, політику протекціонізму, колонізацію. Народ він характеризував у культурному, етнічному та демографічному відношеннях, ввівши навіть термін “біополітика”, згідно з яким “життя суспільства – дух, душа, система”. Розрізняв “юні” і “старі” народи. До перших відносив росіян і німців, до других – французів і англійців. “Юні” народи, на його думку, повинні заволодіти середньоевропейським простором і створити континентальну державу планетарного рівня, відтіснивши, цим самим, “старі” народи. Форму державного правління він ототожнював з конституційною та адміністративною структурою. Між поняттями “сила держави” і “закон” віддавав перевагу першому. Для життєвого простору держави, на думку Р.Челлена, характерне існування трьох факторів: *розширення територіальна монолітність, свобода пересування*.

Держава тільки тоді стане справді могутньою, якщо буде розширювати свій життєвий простір. В залежності від могутності, Р.Челлен розрізняв “світові держави” (Великобританія, США, Росія і Німеччина) та “великі держави” (Франція, Японія, Австро-Угорщина, Італія). Всі вони були охарактеризовані Р.Челленом у праці “Сучасні великі держави”. Німеччина, на думку вченого, мала два варіанти подальшого розвитку: або створити рівновагу, або перейти в наступ. Боротьба за колонії змусила Німеччину вступити в протиборство з Великобританією. Росія прагнула вийти до Балтійського та Чорного морів, що їй вдалося здійснити у XVIII ст., проте, вважав Челлен, на цьому вона не зупиниться, а продовжуватиме боротьбу за вихід до Світового океану. Шведський вчений визнавав вигідне геополітичне становище Росії, називаючи її “центральною фігурою планетарної виставки”. США, на глибоке переконання Челлена, володіючи могутнім військовим та економічним потенціалом, повинні здійснювати контроль над Європою і Азією. Вчений передбачав майбутню гегемонію США, а тому твердив, що поки цього не сталося, англо-німецьке протистояння на морі буде тривати. Франції відводилась другорядна роль на континенті. Ця країна могла, хіба-що, викликати хаос в Центральній Європі. По-іншому стояла справа з Японією, яка вже тоді мріяла про панування в Тихоокеанському регіоні.

Особливу роль України в Європейській геополітиці по суті справи вперше закріпив і обґрунтував саме Р.Челлен. Аналізуючи політичні проблеми Першої світової війни, дослідник зміг розпізнати “подвійний стандарт” “слов’янської” політики Росії й місце в ній українського фактору. Використовуючи “слов’янську ідею” (втягуючи в неї українство) для досягнення своєї геополітичної мети, підкреслював вчений, Росія одночасно проводить таку реальну політику щодо України, яка руйнує її як етнокультурну цілісність, обмежує можливості розвитку, участь у розв’язанні проблем європейського простору, незважаючи на те, що вона має для цього всі необхідні об’єктивні і суб’єктивні передумови.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

Мехен Алфред Тайер (1840-1914) – визначний американський історик. Народився 27 вересня 1840 р. В 1859 р. закінчив Морську академію і одержав чин мічмана. У 1861-1865 рр. приймав участь у Громадянській війні в США. Згодом прослухав курс лекцій в Оксфордському та Кембріджському університетах. У 1885 р., у ранзі капітана першого рангу, А.Т.Мехен почав викладацьку діяльність з військово-морської історії і тактики у Військово-морському коледжі в Нью-Порті, а незабаром очолив цей навчальний заклад. Опублікував багато наукових праць, присвячених морській стратегії та її зв’язків з політикою. Особливою популярністю користувалися його монографії “Вплив морської сили на історію (1660-1783)”, виданій у 1889 р. (30 перевидань тільки в США і Великобританії) та “Вплив морської сили на Французьку Револьюцію і Імперію (1793-1812)”, опублікованій у 1892 р. (більше 20 перевидань). Ці дві фундаментальні праці принесли Мехену світову славу. В 1897 р. Мехен видав книгу “Зацікавленість Америки в морській силі”, а згодом монографії “Проблеми Азії та її вплив на міжнародну політику”, “Морська сила та її відношення до війни”.

Мехен не використовував термін “геополітика”, однак методи його аналізу світового розташування сил чітко відповідають геополітичному підходу. Він був першим, хто ґрунтовно проаналізував роль морських і континентальних держав у історії. Червоною ниткою через всі його праці проходить ідея переваги морської держави над континентальною. Уже з перших рядків вступу класичної монографії “Вплив морської сили на історію (1660-1783)” Мехен доводить, що “історія морської могутності є, в значній мірі – однак ніяк не виключно – розповіддю про змагання між націями, про взаємне суперництво, яке часто закінчувалося війною. Глибокий вплив морської торгівлі на багатство і силу держав був зрозумілий задовго до того, як були відкриті істинні принципи, керуючі її зростанням і розквітом”. Навіши безліч прикладів з історії протиборства морських і сухопутних держав, Мехен, в черговий раз, підсумував: “...Було б нелогічно виключити морську силу із списку головних факторів..., як також нерозумно настоювати на виключності її впливу”.

Основним з геополітичної точки зору є перший розділ книги Мехена “Елементи морської могутності”. “З соціальної та політичної точок зору, - відзначає дослідник, - море є великим шляхом чи, скоріше, обширною суспільною рівниною, через яку можна проходити по всім напрямкам, але деякі з ліній сполучення через цю рівнину вибираються кораблями, очевидно із серйозних причин, частіше, ніж інші, ці сполучення і називають торговельними шляхами”. Для

того, щоб морська торгівля успішно розвивалась, необхідна наявність військового флоту: “Це покровительство під час війни повинно здійснюватися військовим флотом, необхідність якого, у вузькому сенсі слова, впливає з існування мирного флоту і зникає разом з ним, за винятком випадку, коли нація переслідує наступальні наміри і утримує флот виключно як галузь воєнних установ”. Як приклад, Мехен наводить США. Не ставлячи перед собою наступальних цілей, комерційна морська діяльність їх майже зникла, отже логічним став занепад військового флоту.

Мехен одним з перших звернув увагу на необхідність для морської держави створювати міцні порти. Особливо вони стають необхідними, “коли нація направляє військові та комерційні флоти далеко від своїх берегів”. Тут можуть зберігатися продовольчі та інші запаси, які вкрай необхідні державі особливо під час ведення війни. Такий порт може слугувати надійним сховищем у разі небезпеки. Мехен позитивно ставився до виникнення колоній, які, на його думку, частіше всього з’являлися з політичних міркувань. Учений не бачить великої різниці між колонією чи торгівельною станцією, адже метрополія в обох випадках “ступила на чужу землю, шукаючи нових ринків для своєї торгівлі, нової сфери для свого мореплавства, нової діяльності для свого народу, більшого комфорту і багатства для себе”. Колонії та колоніальні пости були за своїм характером, або воєнні, або комерційні й лише окремі з них, як наприклад Нью-Йорк, мали одночасно однакове значення з обох точок зору.

Успіх морської могутності держав за Мехеном, в значній мірі залежить від багатьох факторів, але основними з них є наступні: *географічне становище; фізична будова (продуктивність і клімат); розміри території; чисельність народонаселення; характер народу; характер уряду (включно з національними установами).*

Географічне становище. Якщо країна розміщена так, що вона не змушена ні захищати себе з боку суші, ні шукати розширення території шляхом сухопутних дій, то вже єдиною її метою, направленою в сторону морських інтересів, вона має перевагу порівняно з країною, один з кордонів якої є континентальним (перевага Англії над Голландією та Францією). Географічне становище країни може або вимагати зосередження морських сил, або змушувати розсіювати їх. Могутність Англії дозволяла їй утримувати обширні колоніальні володіння, в той час як морська слабкість Іспанії свідчила про протилежне. Отже, підсумовує Мехен, не завжди велика кількість колоніальних територій сприяє країні. Географічне становище держави може мати й іншу стратегічну перевагу – центральну позицію і добру базу для операцій проти її ймовірних ворогів. На думку Мехена, такі переваги має, знову ж таки, Англія: з одного боку вона протиставлена Голландії та північним державам, з другого – Франції й Атлантичному океану. Вигідність географічного становища Мехен пояснює ще таким фактом: “Якщо... природа розмістила країну так, що вона має легкий доступ до головних океанських шляхів, в той же час володіючи контролем над однією з великих ліній світового торговельного руху, то очевидно, що стратегічне значення такого становища дуже значне” – твердить А.Мехен, в котрий уже раз наводячи приклад Англії.

Фізична будова. “Берегова лінія країни – це один з її кордонів, і чим легший доступ через кордон до інших країн, в розглядуваному випадку через море, тим сильніше прагнення народу до відносин з ними. В країні, яка володіє береговою лінією, хоча й великої довжини, але зовсім без гавані, не могли б розвинутися ні морське пароплавство, ні морська торгівля, ні флот”. Мехен акцентує на необхідності мати численні й глибокі гавані, які він називає “джерелом сили і багатства”. Однак, вони нічого не будуть варті, якщо належним чином не буде забезпечена їх оборона. На морську могутність впливає форма материка. А.Мехен наводить приклад Італії, яка являє собою продовгуватий півострів, з центральним ланцюгом гір, що розділяють його на дві вузькі смуги, вздовж яких йдуть шляхи, з’єднуючі різноманітні порти. Лише безумовне володіння морем може забезпечити захист території Італії, адже невідомо, в якому саме пункті ворог завдасть удару. Щось подібне можна сказати про вузький півострів Флориду. “Коли море не тільки межує з країною чи обмиває її, - підсумовує Мехен, - але ще й поділяє на дві чи більше частин, то володіння ним стає не тільки бажаним, але й суттєво необхідним. Така фізична умова або сприяє виникненню і розвитку морської могутності країни, або робить її безсилою”.

Розміри території. Мехен пояснює, що в питанні морської сили має значення не загальна кількість квадратних миль, займаних країною, а довжина її берегової лінії та характер її гаваней. Немаловажну роль відіграє кількість населення. Країна в цьому відношенні подібна до фортеці, гарнізон якої повинен бути пропорційним її периметру. “Якби населення Півдня, - пише він, - було таке багаточисельне, як войовниче, а флот відповідав би іншим ресурсам

країни як морської держави, то значна довжина берегової лінії останньої і безліч бухт її були б для жителів Півдня елементами великої сили”.

Чисельність народонаселення. Розглядаючи вплив населення, слід брати до уваги не тільки загальну чисельність його, але й те, яка його частина знайома з морем чи, принаймні, з успіхом може бути використана для служби на кораблях та для організації матеріальної частини флоту. В цьому відношенні Франція значно поступалася Англії. Кількість населення впливає на резерв, без якого сучасні війська обійтися не можуть. Отже, велике населення, зайняте промислами, пов'язане з мореплаванням, становить важливий елемент морської сили. На глибоке переконання Мехена, саме цього елемента не вистачає США.

Національний характер. Мехен глибоко переконаний, що любов нації до моря є специфічною рисою національного характеру морських держав. Ця риса передається з покоління в покоління. Нахил до торгівельної діяльності теж становить національну характеристику, яка дуже важлива для розвитку морської сили. Національний характер ще й іншим чином впливає на розвиток морської сили – в здатності нації засновувати квітучі колонії. Яскравий приклад у цьому відношенні становить Англія. Це пояснюється тим, що, по-перше, англійський колоніст, швидко адаптується до нової місцевості, ототожнюючи свої інтереси з її інтересами; по –друге, він відразу починає турбуватися про ресурси нової території. Така риса характеру відсутня у француза. Відомо, що Мехен цілковито підтримав захоплення США Філіпін, Гаваїв, Карибського регіону та Панами.

Характер уряду. Урядове керівництво в історії нації можна порівняти з впливом інтелігентної волі в житті людини, яка в залежності від мудрості, енергійності та цілеспрямованості перетворюється в причину його успіхів чи невдач. Вплив уряду, на думку Мехена, повинен “визначатися в мірах, направлених на створення для нації флоту”.

Мехен пояснював перемогу Великобританії над Францією її острівним становищем і широкою сіткою баз та портів, що дозволяло контролювати ключові морські коридори в Європу, Азію і Африку. Формула морської могутності, виведена Мехеном, полягала в наступному: $SP = N + MM + NB$, де SP (Sea Power) – морська могутність, N – військовий флот, MM – торгівельний флот, NB – військово-морські бази (забезпечення контролю за ключовими віддаленими материковими базами). Російський геополітик М.Мироненко відзначив, принаймні, двоякий внесок А.Мехена в сучасну геополітичну науку. По-перше, він був одним з перших, хто виділив планетарні геополітичні структури (північна континентальна півсфера, Росія як домінуюча континентальна держава); по-друге, Мехен переніс на планетарний рівень принцип “анаконди” (ізоляція континентальної частини умовного противника від морських берегів; створення перепон до утворення коаліцій держав з тією ж метою).

Спайкмен Ніколас (1893-1943) – американський географ, директор Інституту міжнародних відносин в Йельському університеті. З іменем цього вченого пов'язують відхід геополітики від політичної географії, перехід до проблем конкретної міжнародної політики, своєрідний геополітичний утилітаризм в трактуванні теорії та практики міжнародних відносин. Російський геополітик О.Дугін назвав Н.Спайкмена “архітектором американської перемоги”. Основні ідеї вчений виклав у працях “Стратегія Америки в світовій політиці: Сполучені Штати і баланс сили” (1942), “Географія світу” (1944). В останній вчений стверджував: “В світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати за мету перш за все покращення чи принаймні збереження силової позиції держави. Сила в кінцевому рахунку складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової та політичної географії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає під час тимчасового перемир'я, яке називається миром. Географія є найфундаментальнішим чинником у зовнішній політиці держав, тому що цей чинник – найпостійніший. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатури, а хребти гір залишаються непорушними”.

Підавши критиці німецьку геополітику за її агресивність та метафізичність, Н.Спайкмен намагався спрямувати цю науку в русло безпеки країни. Зрозуміло, що дослідник мав на увазі безпеку США. На його думку, політика ізоляції, якої притримувались ряд американських президентів, веде в нікуди. Її повинна замінити політика активного втручання США у справи Євразії. Отже, Н.Спайкмен, як і його попередники, погоджувався з вигідним стратегічним місцерозташуванням Євразії та СРСР і радив американцям контролювати цей регіон. Він наступним чином перефразував відому тезу Хелфорда Макіндера: “Хто контролює Рімленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі світу”. Для того, щоб цього досягти, США повинні вступити в союз із Англією, щоб протистояти Німеччині та

Японії. Разом з тим, він виступав за збереження останніх як військових держав, які повинні були стримувати радянсько-китайський союз. Побоювався Н.Спайкмен також об'єднання Європи, яка перетворившись у могутню федерацію, значно ослабить світові позиції США. Сьогодні зрозуміло, що прогнози Н.Спайкмена не здійснилися. В червні 1944 р. англо-американські війська відкрили другий фронт в Європі, чим значно полегшили СРСР становище на Східному фронті. Німеччина і Японія, всупереч прогнозам Спайкмена, зазнали поразки в Другій світовій війні, втративши статуси великих військових держав. Європа теж, як ніколи, близька до об'єднання, розширюючи кількість членів ЄС. Єдине, в чому Спайкмен виявився правим, це розкол між СРСР і Китаєм, який відбувся в 60-х роках.

Сучасні дослідники вважають Н.Спайкмена в значній мірі продовжувачем справи А.Мехена, однак він суттєво доповнив свого попередника. До відомих факторів Мехена, які впливають на морську могутність держав, Спайкмен додав наступні: наявність чи відсутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова могутність, етнічна однорідність населення, рівень соціальної інтеграції та політичної стабільності, національний дух. Завдяки Спайкмену в геополітичну науку введено поняття "Середній океан". Мова йде про Атлантичний океан, який об'єднує держави Північної Атлантики, своєрідну модель атлантичного співтовариства, де роль лідера, зрозуміло, належить США. Цим самим Спайкмен передбачив утворення НАТО, зменшення суверенності європейських держав і планетарну гегемонію США. Необхідно погодитись з О.Дугіним, що разом з адміралом Мехеном Спайкмена можна назвати "батьком атлантизму" і "ідейним натхненником НАТО".

Залишаючись прихильником використання сили у міжнародних відносинах, Н.Спайкмен розвинув ідею "анаконди" – контролю і придушення берегових територій Афро-азіатських, арабських країн, Індії та Китаю. "Сила, - на глибоке переконання вченого, - в кінцевому рахунку складає можливість проводити успішну війну". Однак, важко погодитись із переконанням Спайкмена, що "Європа є розумовим додатком США". Принаймні, лідери сучасних європейських держав з таким висновком не погоджуються.

Боумен Ісайя (1878-1950) – американський географ і геополітик, яскравий представник ліберального інтернаціоналізму. Народився в Онтаріо (Канада), там же здобув і освіту. Викладав у Гарвардському університеті, одночасно очолюючи Асоціацію американських географів. І.Боумен брав участь в роботі Паризької мирної конференції в якості спеціаліста по кордонам. З 1917 по 1950 рр. І.Боумен займав посаду директора Ради зовнішніх відносин. Свої геополітичні міркування, які базувалися на відомих «14 пунктах Вудро Вільсона», виклав у праці «Новий світ» (1921).

І.Боумен займав чітку позицію стосовно домінування США на міжнародній арені в післявоєнний період. Цьому не могла сприяти позиція ізоляціонізму, якої притримувався президент США Франклін Делано Рузвельт. Саме І.Боумен переконував американського лідера відмовитись від цієї згубної для США лінії зовнішньої політики. Свою позицію І.Боумен мотивував унікальним географічним становищем Сполучених Штатів, зокрема віддаленістю театру бойових дій. Разом з тим, вчений доводив, що таке місцерозташування має і свої недоліки, адже при сучасній технічній інфраструктурі географічна віддаленість і створення ланцюга морських та авіаційних баз на Тихому і Атлантичному океанах не гарантують безпеки Сполученим Штатам. Визначаючи американську геополітичну стратегію в 1933-1945 рр., Ф.Д.Рузвельт погодився з концепцією І.Боумена.

Сучасні дослідники вважають, що «сама геополітична обстановка в світі, яка панувала на початку Другої світової війни, була причиною того, що в 1919 р. США опинились за бортом власне свого творіння – Ліги Націй, виявились зайвими при вирішенні проблеми гонки озброєнь в Європі, під час перегляду Версальських угод, перегляду кордонів у тій же Європі та агресії фашизму. Звичайно, важливу роль відіграла і громадська думка в середині країни, але і вона в значній мірі формувалась під впливом, і як реакція на грізні події в Старому світі. А нейтральне законодавство, стало лише юридичним оформленням існуючого стану речей. Тобто Сполучені Штати опинились в зачарованому колі: з одного боку американський народ, який не хотів поступатися своїм демократичним принципам заради далеких і, на думку простих американців, не корисних для них європейських справ. А з другого боку, великі європейські держави, які звичайно ж не збиралися змінювати основ своєї зовнішньої політики... та поступатися світовою першістю». На думку Р.Жиленка, «в період з вересня 1939 по червень 1941 рр. було закладено підвалини майбутнього розвитку США і їх світової могутності, а оскільки ця могутність в значній мірі визначає розвиток всього світу, то було накреслено і

основні перспективні напрямки розвитку всього людства, всієї системи міжнародних відносин». Немаловажну роль у такій переорієнтації зовнішньополітичної концепції США відіграли також ідеї Ісайї Боумена.

Бжезінський Збігнев (р.н. 1928) – американський державний та політичний діяч. Здобув освіту в Макгільському університеті (Канада), докторську дисертацію захистив у Гарвардському університеті (1953). Викладав у Гарварді та Колумбійському університеті (1953-1962), згодом очолював Дослідницький інститут міжнародних змін, був помічником Президента Д.Картера з питань національної безпеки (1977-1981), консультантом Центру стратегічних міжнародних досліджень. З 1989 р. З.Бжезінський – професор американської зовнішньої політики Нітуської школи передових міжнародних досліджень університету Дж.Гопкінса, керівник Тресторонньої комісії, член Ради з міжнародних відносин. Нагороджений президентською медаллю Свободи. Опублікував праці «Готалітарна диктатура та автократія», «Безперервна чистка: політика за радянського тоталітаризму», «Радянський блок: єдність та протиріччя», «Політична влада: США/СРСР», «Великий провал: народження та смерть комунізму у ХХ ст.». Свої геополітичні погляди З.Бжезінський виклав у праці «Велика шахівниця» (1997), яка в 1999 р. перекладена на українську мову.

Уже у вступі З.Бжезінський однозначно стверджує, що «крах і розпад Советського Союзу став останнім кроком у швидкому піднесенні влади західної півкулі, Сполучених Штатів, як єдиної і справді першої глобальної влади». Виходячи з цього, продовжує зберігати свою геополітичну вагу Євразія, яку З.Бжезінський називає шахівницею, «на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство, і ця боротьба включає геостратегію – стратегію керування геополітичними інтересами». Знаходячись на чітких атлантичних позиціях, З.Бжезінський констатує: «Остаточна мета американської політики повинна бути добродійною і далекосяжною: сформувати дійсно дієву у співпраці глобальну спільноту, дотримуючись перспективних тенденцій і фундаментальних інтересів людства. Але в даний час залишається незаперечним факт відсутності євразійського претендента, здатного домінувати над Євразією і тим самим кинути виклик Америці». Оскільки альтернативної американцям сили нема, підсумовує Бжезінський, отже арбітром у Євразії повинні бути саме Сполучені Штати.

Хоча гегемонія існувала з прадавніх часів, однак «глобальне верховенство Америки вирізняється швидкістю своєї появи (упродовж одного століття – М.В.), всесвітнім розмахом і способом застосування». Проаналізувавши головні попередні світові імперії (римську, китайську, монгольську та ін.), З.Бжезінський цілком справедливо відзначив, що жодна з них не була глобальною в повному розумінні цього слова. Про глобальність американської гегемонії свідчить те, що вона займає верховну позицію у чотирьох вирішальних сферах глобальної влади: «у військовій – не має рівних у глобальному проникненні; в економічній – залишається основним локомотивом глобального зростання, навіть якщо в деяких аспектах Японія та Німеччина кидають виклик (жодна з них не має інших необхідних прикмет глобальної могутності); в технологічній – утримує всеосяжне лідерство у вирішальній сфері інновацій; і в культурній – попри певну грубуватість вона має велетенську привабливість, особливо для молоді світу; всі вони дають Сполученим Штатам політичну владу, з якою не позмагається жодна інша держава. Саме поєднання цих чотирьох сфер робить Америку єдиною всеохопною глобальною надвладдою».

З.Бжезінський глибоко переконаний, що «американське верховенство... витворило новий міжнародний порядок», основними рисами якого є: «колективна система безпеки, що включає інтегроване командування і військові сили (НАТО, Американсько-японська угода про безпеку і т.п.); регіональна економічна співпраця (АПЕК, НАФТА) та спеціальні глобальні кооперативні інституції (Світовий банк, МВФ, ВОТ); процедури, що акцентують на досягненні загальної згоди у прийнятті рішень, навіть якщо домінують Сполучені Штати; надання переваги демократичному членству в ключових альянсах; зародження глобальної конституційної і правової структури (від Світового Суду до спеціального трибуналу для розслідування злочинів Боснійської війни)».

Новий міжнародний порядок можливий за умови підпорядкуванням інтересам США Євразії. На неї звертали увагу чи не всі відомі геополітики, які стояли біля джерел цієї науки. В цьому плані З.Бжезінський виключною оригінальністю не відрізнявся. Він підтвердив схему Х.Макіндера, що «Євразія як найбільший континент земної кулі – геополітично осьова», вона є також простором, «де розташовані більшість політично впливових і динамічних країн світу». І, врешті-решт, «Євразія – це шахівниця, на якій і далі розігрується боротьба за глобальну

першість». Гло для гри забезпечує велетенська, дивної форми євразійська шахівниця, що простягається від Лісабону до Владивостоку. «Якщо «середній» простір, - твердить учений, - щораз більше включатиметься в орбіту Заходу, який розширюється (з домінуванням Америки), якщо південний регіон не підкориться домінуванню одного гравця і якщо Схід не об'єднається, щоб спровокувати вихід Америки з прибережних баз, можна буде сказати, що Америка збереже статус-кво. Але якщо середній простір відвернеться від Заходу і ставатиме єдиною цілістю і якщо він або здобуде контроль над Півднем, або створить альянс із основним східним гравцем, тоді вага Америки в Євразії драматично зменшиться. Те саме станеться, якщо об'єднаються два основні східні гравці. Врешті-решт усунення Америки її партнерами із західної периферії автоматично означатиме згортання американської участі на євразійській шахівниці, що, можливо, стане причиною підпорядкування західного краю ожилому гравцеві, який займає середній простір».

Для того, щоб останній варіант не відбувся, американська геостратегія в Євразії повинна бути спрямована на «цілеспрямоване управління геостратегічно динамічними державами та обережне поводження з геополітично каталітичними державами і водночас підтримання подвійних інтересів Америки, які стосуються насущного збереження її унікальної глобальної сили та їхньої далекоюсяжної трансформації в щораз більше інституціоналізованій міжнародній співпраці». Мова йде про три складові чинники імперської геостратегії: «запобігання зіткненню і підтримка узалежнення заради безпеки серед васалів, захист і збереження спокою серед підданих і стримування варварів від їх об'єднання».

А тепер перейдемо до геополітичних понять, які діють на «Великій шахівниці». До «активних геостратегічних гравців» З.Бжезінський відносить ті держави, «що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами для того, щоб змінити – до міри, що зачіпає інтереси Америки, - наявний геополітичний стан справ. Вони мають потенціал або передумови бути геополітично непостійними... Вони критично зважують сили Америки, визначають міру, до якої їхні інтереси частково збігаються або ж стикаються з Америкою, і формують свої власні обмеженіші євразійські цілі» (Франція, Німеччина, Росія, Китай, Індія). Говорячи про «геополітичні осі», З.Бжезінський має на увазі «держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців» (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран). Дві останні можна віднести до «активних геостратегічних гравців». Претендуючими на панівне місце в Євразії себе вважають Франція та Німеччина. Що стосується Великобританії, то вона, скоріше, може розцінюватися як «відставний геостратегічний гравець, що спочиває на своїх прегарних лаврах і значною мірою вийшов з великої європейської пригоди, де головними акторами є Франція і Німеччина».

Росія, незважаючи на все пережите, залишається основним геостратегічним гравцем. Не варто сперечатися, що Китай є великим гравцем, який «уже є значною регіональною силою, і схоже на те, що він висуватиме ширші претензії, зважаючи на свою історію як основну силу і бачення китайської держави як глобального центру». Японія володіє потенціалом для здійснення першорядної політичної влади, однак ухиляється від будь-яких претензій на регіональне домінування, вважаючи за краще діяти під американською протекцією. Індонезія не може претендувати на статус геостратегічного гравця, бо відзначається «нерозвинутим станом індонезійської економіки, тривалою внутрішньополітичною невизначеністю, розкинутим архіпелагом і вразливістю на етнічні конфлікти». Навпаки, Індія перебуває в процесі самостворення як регіональна сила і також бачить себе потенційно великим глобальним гравцем, вважаючи себе суперником Китаю.

Значну увагу З.Бжезінський приділив Україні, яка є новим і важливим простором на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. «Без України Росія перестане бути євразійською імперією, - констатує З.Бжезінський. - Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азійською імперською державою, цілком імовірно втягнутою у виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіятами, яких обурювала б утрата їхньої новоздобутої незалежності і яких підтримують дружні ісламські держави... Проте якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію».

Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи”.

Не відкидає З.Бжезінський і геополітичну роль Азербайджану – “корку у плящі, яка містить багатства басейну Каспійського моря і Середньої Азії”. У цьому регіоні намагаються встановити певний рівень впливу Туреччина та Іран. Перша “стабілізує регіон Чорного моря, контролює доступ від нього до Середземного моря, врівноважує Росію на Кавказі, все ще пропонує протиотруту на мусульманський фундаменталізм і служить південним якорем для НАТО”. Що стосується Ірану, то “він домінує на східній береговій лінії Перської затоки, тоді як його незалежність... служить бар'єром для будь-якої тривалої російської загрози американським інтересам у регіоні Перської затоки”. Завдяки Кореї, США прикривають Японію і таким чином стримують її від перетворення в незалежну й головну військову силу, без владної американської присутності у самій Японії.

З.Бжезінський вважає Європу “важливим геополітичним плацдармом Америки на євразійському континенті”. І в цьому нема нічого дивного, адже “будь-яка експансія на простори Європи автоматично стає експансією на простори прямого американського впливу. І навпаки, без тісних трансатлантичних зв'язків присутність Америки в Євразії швидко зійде нанівець... Однак проблемою є те, що справді європейська “Європа” як така не існує. Це мрія, концепція і мета, але все ще не дійсність. Західна Європа вже є спільним ринком, але все ще далека від того, щоб бути політичною єдністю. Політична Європа ще мусить постати... Жорстоким є також той факт, що Західна Європа, і дедалі більше Середня Європа, залишаються здебільшого американським протекторатом, де дружні країни нагадують давніх васалів і підданих. Це нездоровий стан як для Америки, так і для європейських націй”. Проаналізувавши всі (французьку, німецьку, англійську) моделі майбутньої Європи, З.Бжезінський висловив американське бачення цієї проблеми. “Центральною проблемою для Америки є те, як збудувати Європу, що базується на франко-німецькому зв'язку, Європу життєздатну, що залишається пов'язана зі Сполученими Штатами і розширює масштаб демократичної міжнародної системи співпраці, від якої так залежить ефективно втілення американської глобальної першості. Тим-то справа не у виборі між Францією і Німеччиною. Без Франції або Німеччини не існувало б Європи”.

Що стосується політики “розширення Європи” (мається на увазі вступ нових країн до ЄС), то цей процес має бути поступовим, “за певним розкладом”. Виходячи з цього центральна геостратегічна мета США в Європі може бути підсумована наступним чином: “це укріплення, через безпосереднє трансатлантичне партнерство, американського плацдарму на євразійському континенті з тим, щоб Європа, яка зростатиме, могла стати життєздатним трампліном для втілення у Євразії міжнародного демократичного ладу в дусі співпраці”. “Чорна діра Євразії”, за висловом З.Бжезінського, повинна наповнитися суспільством, яке ставатиме щораз сучаснішим і демократичнішим. Саме від цього будуть залежати терміни вступу Росії до Європи. Без перебільшення це можна сказати і про Україну.

На думку З.Бжезінського, “держави, які заслуговують сильнішої геополітичної підтримки Америки, це Азербайджан, Узбекистан і (поза цим регіоном) Україна, всі три – геополітичні осі. І справді, посилення ролі Києва обґрунтовується тим, що Україна є вирішальною державою для майбутньої еволюції самої Росії. Водночас Казахстан – беручи до уваги його розміри, економічний потенціал та географічно важливе розташування – також заслуговує на передбачливу міжнародну підтримку і, особливо, тривалу економічну допомогу. З часом економічне зростання Казахстану допомогло б подолати етнічний розкол, який робить цей середньоазіатський “щит” таким уразливим на російський тиск”.

З.Бжезінський переконаний, що ефективність американського політичного курсу щодо Євразії залежатиме від присутності на Далекому Сході. Цього не станеться, якщо Америку усунуть, або якщо вона самоусунеться з азіатського материка. Тісні стосунки з морською Японією – істотні для глобальної американської політики, але кооперативні стосунки з материковим Китаєм нагальні для євразійської геостратегії Америки. Слід поглянути в лице прихованому значенню цієї реальності, бо безперервна взаємодія на Далекому Сході трьох найбільших сил – Америки, Китаю та Японії – створює потенційно небезпечну регіональну головоломку і, майже напевно, може викликати геополітичні тектонічні зсуви. Вирішальний вимір китайського геополітичного майбуття пов'язаний з розвитком американо-японських відносин. Японію Бжезінський бачить не в статусі регіональної, а міжнародної сили. ‘Використовуючи американо-японський військовий альянс для того, щоб забезпечити

стабільність Далекого Сходу, - проте не дозволяючи йому перетворитися в антикитайську коаліцію, - Японія може безпечно виробити особливу глобальну місію як сила, що сприяє зародженню дійсно міжнародної та дієво інституціоналізованої співпраці. Таким чином, Японія могла б стати набагато могутнішим і глобально впливовішим еквівалентом Канади: держави, яку поважають за її конструктивне використання свого багатства і сили, але ніхто її не боїться і ніхто на неї не ображається”.

Для З.Бжезінського не викликає сумнівів, що “для Америки Японія мусить бути її життєво важливою і головною партнеркою у побудові щораз ширшої системи глобальної співпраці, а не передусім її військовою союзницею з будь-яких регіональних заходах, спланованих для боротьби з регіональною вишкістю Китаю. Як наслідок, Японія повинна бути глобальною партнеркою Америки у налагодженні нового порядку світових справ. Регіонально вищий Китай повинен стати далекосхідним якорем Америки у традиційнішій сфері політики сили, тим самим сприяючи розвитку євразійської рівноваги сили, де Великий Китай на Сході Євразії відповідає би в цьому відношенні ролі Європи, яка розширюється, на Заході Євразії”.

Підсумовуючи вищесказане, З.Бжезінський однозначно стверджує: “Америка тепер єдина надвлада, а Євразія – центральна арена земної кулі. Звідси те, що трапиться з розподілом сили на євразійському континенті, матиме вирішальну вагу для глобальної першості та історичної спадщини Америки”. Отже, “інтерес Америки полягає в тому, щоб у недалекому майбутньому консолідувати і зберігати переважання геополітичного плюралізму на карті Євразії. Це заохочує до маневрування і маніпуляції для того, щоб перешкодити утворенню ворожої коаліції, яка могла б згодом кинути виклик першості Америки, не кажучи вже про віддалену можливість намагань будь-якої окремої держави це зробити. До середнього терміну згадане вище поступово мусить поступитися більшому зосередженню на утворенні щораз важливіших, однак стратегічно сумісних партнерів, які, заохочувані американським керуванням, могли б допомогти сформувати здатну до більшої взаємодії трансазійську систему безпеки. Згодом, у віддаленішому майбутньому, згадане вище могло б поступово перейти у глобальне ядро справді спільної політичної відповідальності”. “Коротко кажучи, - робить висновок З.Бжезінський, - американська політична мета повинна бути неапологетично подвійна: зберегти домінуючу позицію Америки принаймні впродовж одного покоління і, бажано, ще довше; та створити геополітичну структуру, яка може абсорбувати неминучі удари й напруги суспільно-політичних перетворень, водночас переростаючи у геополітичне ядро спільної відповідальності за мирне глобальне керівництво”.

Хантінгтон Самуель (р.н. 1927) – американський політолог, професор Гарвардського університету, директор Інституту стратегічних досліджень. Улітку 1993 р. С.Хантінгтон в журналі “Foreign Affairs” опублікував статтю “Зіткнення цивілізацій?”, яка викликала величезний резонанс, але в той же час і безліч запитань до автора. На основі статті С.Хантінгтон ґрунтовно розвинув підняті ним проблеми, що знайшло своє відображення в книзі “Зіткнення цивілізацій”. Вона побачила світ у 1996 р., а в 2003 р. була перекладена на російську мову.

Завершення “холодної війни” вперше в історії перетворило світову політику в багатополосну та поліцивілізаційну. З цього часу найбільш важливі відмінності між людьми уже не ідеологічні, політичні чи економічні, а культурні. Головними гравцями на полі світової політики залишаються національні держави. Їх поведінка, як і в минулому, визначається потягом до багатства і розквіту, але визначається вона й культурними перевагами, спільностями і відмінностями. На думку С.Хантінгтона, після “холодної війни” трьохблокова модель замінили сім чи вісім головних світових цивілізацій. Не-західні суспільства утверджують свої власні цінності й не сприймають ті, що нав’язуються Заходом. Отже, в цьому світі локальна політика є політикою етнічною, а глобальна – це політика цивілізацій. Суперництво супердержав змінилося зіткненням цивілізацій.

Отже, в основу геополітичної схеми С.Хантінгтона покладений поліцивілізаційний підхід, який, на думку вченого, полягає в наступному: 1) сили інтеграції в світі реальні й саме вони породжують протидіючі сили культурного утвердження в цивілізаційній свідомості; 2) світ поділився на Захід – домінуючу до цього часу цивілізацію – та решта світу (не-західну цивілізацію); 3) національні держави є і залишаються найбільш важливими гравцями на міжнародній сцені, але їх інтереси, союзи і конфлікти визначаються в значній мірі культурними та цивілізаційними факторами; 4) в світі панують анархія, міжплеменні та національні

конфлікти, але найбільшу небезпеку становлять конфлікти між державами чи їх групами, що відносяться до різних цивілізацій.

Що вкладає С.Хантінгтон у зміст “природи цивілізацій”? Вся людська історія – це історія цивілізацій. Неможливо уявити собі розвиток людства у відриві від цивілізацій. Історія охоплює цілі покоління цивілізацій – від стародавніх (шумерської і єгипетської, класичної та мезоамериканської) до християнської та ісламської цивілізацій, а також прояви сінської та індуїстської цивілізацій. У цивілізацій нема чітко визначених кордонів і чіткого початку й кінця. Люди можуть ідентифікувати себе по-різному й роблять це. В результаті склад і форма цивілізацій змінюються в часі. Культури народів взаємодіють і нашаровуються одна на одну. Цивілізації, отже, є багатосторонніми цілостями і реальними, незважаючи на розмитість їх кордонів, які не є чіткими. Хоча цивілізації смертні, однак вони існують тривалий проміжок часу, постійно еволюціонуючи при цьому. Імперії розширюються і падають, уряди приходять і йдуть – цивілізації залишаються і переживають політичні, соціальні, економічні й навіть ідеологічні потрясіння.

До тих пір, поки цивілізації чинять опір тиску часу, вони еволюціонують. Вони динамічні; вони знають злети і падіння, вони зливаються і діляться; і як відомо будь-якому студенту, вони також зникають і їх ховають піски часу. Кожна цивілізація відрізняється своїм політичним устроєм, може поглинати в себе одне або кілька політичних утворень. Ці утворення можуть бути містами-державами, імперіями, федераціями, конфедераціями, національними державами, багатонаціональними державами, і у всіх них можуть бути різні форми правління. По мірі того як цивілізація еволюціонує, кількість і природа їх складових нерідко змінюються. В деяких випадках цивілізація і політична цілість можуть співпадати (Наприклад, Китай – цивілізація, яка претендує на те, щоб бути державою; Японія – цивілізація, яка є державою). В сучасному світі більшість цивілізацій включають в себе по дві чи більше держав.

С.Хантінгтон виділяє вісім цивілізацій: *сінську* (конфуціанська і китайська цивілізації, на думку вченого, не зовсім відображають зміст), *японську*, *індуїстську*, *ісламську*, *православну*, *західну*, *латиноамериканську*, *африканську*. Взаємовідносини між цивілізаціями еволюціонували через дві фази і тепер перебувають на третій. До 1500 р. мали місце “випадкові зустрічі” між цивілізаціями, адже вони були розділені в часі та просторі. Що стосується ідей і технологій, то вони передавалися від однієї цивілізації до іншої протягом століть (наприклад, книгодрукування виникло в Китаї у 8 ст. н.е., але розповсюдилося в Європі лише в XV ст.). На другій фазі випадкові, недовготривалі та різнопланові контакти між цивілізаціями поступилися безперервній цілеспрямованій взаємодії Заходу на всі інші цивілізації. Європейці контролювали 35% поверхні суші в 1800 р., 67% в 1878 р., 84% до 1914 р. Під час європейської експансії андська і мезоамериканська цивілізації були повністю знищені, а індійська, ісламська та африканська підкорені. Навіть Китай став залежним від Заходу. Цивілізація як термін означав західну цивілізацію. Міжнародний закон був західним міжнародним законом, а міжнародна система була західною вестфальською системою суверенних, але “цивілізованих” національних держав і підконтрольних їм колоніальних територій. У XX ст. відбувся перехід до третьої фази – до етапу інтенсивних, безперервних і різнонаправлених взаємовідносин між всіма цивілізаціями.

Третя фаза, за С.Хантінгтоном, співпадає з утворенням поліцивілізаційної системи. По-перше, завершилася “експансія Заходу” і почалося “повстання проти Заходу”; по-друге, в результаті цих змін, міжнародна система вийшла за межі Заходу і стала поліцивілізаційною. Наприкінці XX ст. Захід перейшов від фази воюючої держави як етапу розвитку цивілізації до фази універсальної держави. Ця фаза ще далека до своєї завершеності, оскільки країни Заходу поділяються на дві напівуніверсальні держави в Європі та Північній Америці. Сучасний Захід являє собою вже не імперію, а цілість федерацій, конфедерацій та міжнародних організацій. Що стосується ідеологій, то основними в XX ст. стали лібералізм, соціалізм, анархізм, корпоративізм, марксизм, комунізм, соціал-демократія, консерватизм, націоналізм, фашизм і християнська демократія. Об’єднує їх те, що всі вони породжені західною цивілізацією. Проте Захід не породив жодної основної релігії.

Кожна цивілізація бачить себе центром світу і пише свою історію як центральний сюжет історії людства. Однак, такий підхід втратив значимість в поліцивілізаційному світі. На глибоке переконання С.Хантінгтона, твердження, що “європейська цивілізація Заходу є універсальною цивілізацією світу” не витримує жодної критики.

Аналізуючи термін “універсальна цивілізація”, С.Хантінгтон ототожнює її з “давоською культурою” (щороку близько тисячі бізнесменів, банкірів, урядовців, інтелектуалів і журналістів з багатьох країн зустрічаються в Швейцарії на Всесвітньому економічному форумі в Давосі). Вони контролюють практично всі міжнародні інститути, чимало урядів світу, а також значну долю світової економіки і воєнного потенціалу. Однак, поза Заходом цю культуру поділяють менше 50 мільйонів, чи 1% світового населення. Отже, це далеко не універсальна цивілізація. Суть західної цивілізації – “Велика хартія вольностей”, а той факт, що мешканці не-Заходу ласують гамбургерами, не свідчить про повне прийняття західної цивілізації.

Центральними елементами будь-якої культури є мова і релігія. На думку С.Хантінгтона, твердження, що “світовою мовою є англійська”, невірне. Мова, яка не є рідною для 92% світового населення, не може бути світовою мовою. За період з 1958 до 1992 рр. зафіксовано зростання розповсюдження арабської, бенгальської, іспанської мов, в той час як англійська зменшилася з 9,8% до 7,6%. Не набагато більше можливостей ніж мова, має релігія на те, щоб стати універсальною. За останні декілька десятиріч ХХ ст. іслам і християнство значно збільшили кількість своїх прихильників у Африці. Якщо традиційна релігія в суспільствах із стрімкою модернізацією нездатна адаптуватися до вимог модернізації, створюються потенційні можливості для розповсюдження західного християнства та ісламу. За великим рахунком перемагає Магомет. За підрахунками С.Хантінгтона, до 2025 р. кількість християн зменшиться з 30 до 25%, в той час як представники ісламу зростуть з 20 до 30%.

Універсальна цивілізація – наслідок процесів модернізації, яка включає в себе індустріалізацію, урбанізацію, зростання рівня освіченості, добробуту тощо. Ці процеси, розпочавшись у ХVІІІ ст., на сьогоднішній день досягли свого апогею, торкнувшись переважної більшості держав світу. У сучасних суспільств є багато спільного, але, запитує С.Хантінгтон, чи обов’язково вони повинні злитися і стати однорідними? Експанія Заходу не тільки викликала модернізацію і вестернізацію не-західних суспільств, однак також викликала різну реакцію на них. Цю реакцію Хантінгтон звів до трьох варіантів: 1) *заперечення як модернізації, так і вестернізації*; 2) *прийняття і модернізації, і вестернізації без заперечень*; 3) *прийняття модернізації, але заперечення вестернізації*.

С.Хантінгтон справедливо зауважує, що “модернізація не обов’язково означає вестернізацію”. Навіть найбільш вперті поборники антивестернізму і відродження місцевих культур не вагаючись використовують сучасну техніку – електронну пошту, касети і телебачення, щоб розповсюджувати свої ідеї. Отже, не-західні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом всі західні цінності, інститути і практичний досвід. Однак, прямо протилежним є ставлення не-західних суспільств до вестернізації, яку вони розцінюють як втручання Заходу в їх культуру і традиції, спробу Заходу поглинути їх традиційні культури.

Що являє собою Захід після закінчення “холодної війни”? З цього приводу існують дві точки зору. Перша група фахівців вважає, що Захід володіє абсолютною могутністю, є єдиною цивілізацією, що має свої значні інтереси у всіх інших цивілізаціях чи регіонах, а також суттєво впливає на політику, економіку та безпеку всіх інших цивілізацій. Інші дослідники зображують західну цивілізацію в занепаді, доводячи, що її політична, економічна і воєнна могутність зменшується порівняно з іншими цивілізаціями. Який із цих підходів вірний? На думку С.Хантінгтона, відбуваються паралельні процеси в обох напрямках. “Тепер панування Заходу поза суперечками, - заявляє вчений, - і він залишиться номером один в плані могутності та впливу також і в двадцять першому столітті. Однак поступові, невідворотні й фундаментальні переміни також мають місце в балансі влади між цивілізаціями, і могутність Заходу в порівнянні з могутністю інших цивілізацій буде й надалі зменшуватися. Коли перевага Заходу зникне, значна частина його могутності просто-напросто вивітриться, а залишок розсіється на регіональними ознаками між деякими основними цивілізаціями та їх стрижневими державами. Найбільш значне посилення могутності прийде на долю азіатських цивілізацій, і Китай поступово вималюється як суспільство, яке скоріше за все кине виклик Заходу в боротьбі за глобальне панування”.

Для занепаду Заходу характерні три основні аспекти: 1) це повільний процес; 2) занепад не йде по прямій, він вкрай нерівномірний, з паузами, відкоченням назад і повторними утвердженням західної могутності; 3) обсяг всіх необхідних для підтримання могутності ресурсів, якими володів Захід, досяг свого піку на початку ХХ ст., а потім його частка починає знижуватися по відношенню до частки інших цивілізацій. Цей процес С.Хантінгтон ґрунтовно

проаналізував за всіма основними факторами (територія і населення; економічний продукт; воєнний потенціал; відродження не-західних культур; релігія).

Азія та іслам, на глибоке переконання С.Хантінгтона, найбільш динамічні цивілізації останньої чверті ХХ ст. Ісламський виклик уособлюється у всеохоплюючому культурному, соціальному і політичному Ісламському відродженні в мусульманському світі та супроводжувачому цей процес запереченні західних цінностей і інститутів. Азіатський виклик критаманний всім східно-азіатським цивілізаціям – сіньській, японській, буддистській та мусульманській – і робить акцент на їх культурну відмінність від Заходу. Як азіати, так і мусульмани підкреслюють перевагу своїх культур над західною. За викликами Азії та ісламу відчуваються азіатська самовпевненість, що базується на економічному зростанні, та впевненість у собі мусульман. Кожний із цих викликів несе в собі дестабілізуючий ефект на глобальну політику і буде мати місце впродовж ХХІ ст. Разом з тим, природа цих викликів суттєво відрізняється. Економічний розвиток Китаю та інших азіатських держав дає їх урядам стимул і засоби для того, щоб бути більш вимогливими у взаємовідносинах з іншими державами. Зростання населення в мусульманських країнах, особливо збільшення вікової групи від 15 до 24 років, забезпечує людьми ряди фундаменталістів, терористів, повстанців і мігрантів. Економічне зростання додає сил азіатським урядам. Демографічне зростання являє собою загрозу як для мусульманських урядів, так і немусульманських країн. “На початку двадцятого століття, - підсумовує С.Хантінгтон, - ми станемо свідками відродження могутності і культури не-західних суспільств, а також побачимо зіткнення народів із не-західних цивілізацій із Заходом та один з одним”.

Під впливом модернізації народи і країни з подібними культурами об'єднуються, а з різними – розпадаються на частини. На основі спільності культури і цивілізації виникатимуть нові союзи та об'єднання. Політичні кордони все частіше коригуються, щоб співпадати з культурними: етнічними, релігійними і цивілізаційними. Культурні співтовариства приходять на зміну блокам часів “холодної війни”, і лінії розлому між цивілізаціями перетворюються в центральні лінії конфліктів у глобальній політиці. В сучасних умовах, заявляє С.Хантінгтон, питання “На якому ви боці?” замінюється більш принциповим: “Хто ви?”. Кожна країна повинна мати відповідь. Ця відповідь, культурна ідентичність країни, і визначає її місце в світовій політиці, її друзів і ворогів.

Взаємини культури і регіоналізму найкраще проявляються в економічній інтеграції, чотири ступені якої виділяє С.Хантінгтон: 1) зони вільної торгівлі; 2) таможенні союзи; 3) спільні ринки; 4) економічні союзи. Найдалі в цьому відношенні просунувся ЄС. У майбутньому “бізнесмени укладатимуть угоди з тими, кого вони можуть зрозуміти і кому вони можуть довіряти; держави відмовляються від незалежності заради міжнародних союзів, створених із країн з подібною ментальністю, де довір'я з'являється на ґрунті взаєморозуміння. Основою економічного співробітництва є культурна спільність”.

Цивілізації мають власну структуру, яка включає в себе такі складові як *країни-учасниці, стержневі держави, країни-одиначки, розколоти країни та розірвані країни*. *Країна-учасниця* – це країна, яка в культурному плані повністю ототожнює себе з одною цивілізацією (Єгипет з арабсько-ісламською; Італія з європейсько-західною). *Стержнева країна* – це країна, де міститься основне джерело чи джерела культури цивілізації (Японська співпадає з Японією; історичний Захід мав декілька стержневих країн – на сьогоднішній день є США і франко-німецький стержень). *Країна-одиначка* не має культурної спільності з іншими суспільствами (Ефіопія, яка ізольована в культурному плані завдяки домінуванню амхарської мови; Гаїті, яка не сприймається як латино-американська країна; ні одна інша країна не поділяє самотню культуру Японії). *Розколоти країни* – країни, в яких великі групи належать до різних цивілізацій: Індія (мусульмани та індуїсти), Шрі-Ланка (буддисти-сингальці та індуїсти-таміли), Китай (хани, тибетські буддисти, турки-мусульмани). Югославія та СРСР розпалися на частини і поділились на нові цілості, згруповані вздовж цивілізаційних ліній: прибалтійські (протестантські та католицькі), православні та мусульманські республіки колишнього СРСР, католицькі Словенія і Хорватія, частково мусульманські Боснія і Герцеговина, а також православні Сербія-Чорногорія і Македонія в колишній Югославії. *Розірвана країна* – та, яка має в себе одну пануючу культуру, що співвідносить її з однією цивілізацією, але її лідери намагаються наблизитися до іншої цивілізації, визначаючи себе як “місток” між двома культурами (Росія, Туреччина, Австралія, Мексика).

С.Хантінгтон запропонував визначення кордонів Заходу. Стержневі країни ЄС, Франція та Німеччина, оточені спочатку внутрішнім угрупованням Бельгії, Нідерландів і Люксембургу, які домовились про зникнення всіх бар'єрів для переміщення людей і товарів. Потім розміщується коло країн-учасниць, таких як Італія, Іспанія, Португалія, Данія, Британія, Ірландія і Греція; країни, які стали членами ЄС в 1995 р. (Австрія, Фінляндія і Швеція), і, нарешті, асоційовані члени (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Болгарія і Румунія). Де ж закінчується Європа? Відповідь С.Хантінгтона однозначна: "Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам та православ'я".

Росія створює і очолює блок держав, що мають православний центр, оточений відносно слабкими ісламськими країнами, в яких вона продовжує домінувати, й куди намагається закрити доступ іншим державам. Якщо СРСР був супердержавою з глобальними інтересами, то Росія – це велика держава з регіональними і цивілізаційними інтересами. Друга серед колишніх радянських республік після Росії по населенню та важливості – це Україна. Вона розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, яка відділяє Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть. Російсько-українські відносини можуть розвиватися трьома шляхами: 1) спільність розвитку; 2) розкол України по лінії розлому на дві частини, східна з якої ввійде до складу Росії; 3) Україна залишається єдиною, незалежною, розколотою і буде тісно співробітничати з Росією. Російсько-українські відносини мають для Східної Європи таке значення, як франко-німецькі відносини для Західної Європи. Саме Україна і Росія являють собою стержень, необхідний для єдності православного світу.

Сінська цивілізація теж має чітку структуру: центральне ядро – ханський Китай; віддалені провінції, які є частиною Китаю, але володіють значною автономією; провінції, які офіційно вважаються частиною Китаю, але мають значну частину не-китайського населення з інших цивілізацій (Тібет, Синцзянь); і китайські суспільства, які стануть або можуть стати частиною Китаю з центром в Пекіні на визначених умовах (Гонконг, Тайвань); одна переважно китайська держава, все більше орієнтована на Пекін (Сінгапур); вкрай впливове китайське населення в Таїланді, В'єтнамі, Малайзії, Індонезії та на Філіпінах, а також не-китайські країни (Північна і Південна Кореї, В'єтнам), які тим не менше поділяють основні складові китайської конфуціанської культури. До середини 90-х років економічна інтеграція Гонконга і материкового Китаю практично завершилась, і залишається тільки чекати політичної інтеграції.

Відсутність ісламської стержневої держави – головна причина численних внутрішніх і зовнішніх конфліктів, притаманних ісламу. Усвідомлення без згуртованості – ось джерело слабкості ісламу і джерело, від якого йде загроза іншим країнам. Такими стержневими країнами можуть стати Індонезія, Іран, Пакістан, Саудівська Аравія і Туреччина.

С.Хантінгтон прогнозує, що "відносини між країнами і групами з різних цивілізацій не будуть тісними і найчастіше будуть антагоністичними". На мікрорівні найбільш напружені лінії розлому проходять між ісламом та його православними, індуїстськими, африканськими та західнохристиянськими сусідами. На макрорівні головне розділення – "Захід і решта", і найбільш жорстокі конфлікти відбуваються між мусульманськими і азійськими країнами, з одного боку, і Заходом – з другого. Найбільш небезпечні зіткнення в майбутньому, скоріше за все, матимуть місце завдяки: 1) непримиреності Заходу; 2) нетерпимості ісламу; 3) самовпевненості Китаю.

Міжцивілізаційний конфлікт за С.Хантінгтоном, набирає двох форм. На локальному (чи мікрорівні) виникають *конфлікти по лінії розлому*: між сусідніми державами, які належать до різних цивілізацій, всередині однієї держави між групами з різних цивілізацій та між групами, які намагаються створити нові держави на місці попередніх. Конфлікти по лініям розлому особливо часто виникають між мусульманами і немусульманами. На глобальному (чи макрорівні) виникають *конфлікти між стержневими державами* – між основними державами, які належать до різних цивілізацій. В цих конфліктах проявляються класичні проблеми міжнародної політики, серед яких: 1) вплив на формування глобальних процесів світових міжнародних організацій - ООН, МВФ, Світового банку; 2) рівень військової могутності; 3) економічна могутність і добробут; 4) конфлікти, пов'язані з захистом однією цивілізацією своїх співвітчизників, які проживають на теренах іншої цивілізації; 5) моральні цінності та культура (нав'язування власних цінностей іншим народам); 6) територіальні суперечки, під час яких стержневі держави, перетворюючись у "прифронтові", беруть участь у конфліктах по лінії розлому.

Багато уваги С.Хантінгтон приділяє протиборству ісламського світу і Заходу: “Головна проблема Заходу – зовсім не ісламський фундаменталізм. Це – іслам, інша цивілізація, народи якої переконані в перевазі своєї культури і яких турбує думка про неповноцінність їх могутності. Для ісламу проблема – зовсім не ЦРУ і не міністерство оборони США. Це – Захід, інша цивілізація, народи якої переконані у всесвітньому, універсалістському характері своєї культури і які вірять, що їх ...могутність покладає на них обов’язок розповсюджувати свою культуру на увесь світ”. Відносини між США, з одного боку, і Китаєм, Японією та іншими азійськими країнами носитимуть досить конфліктний характер, а спроба Сполучених Штатів Америки заперечити возвеличення Китаю як держави-гегемона в Азії може привести до великомасштабної війни. В таких умовах взаємозв’язок конфуціанського та ісламського світів буде, ймовірно, розширюватися і поглиблюватися.

С.Хантінгтон пророкує перехід від війн перехідного періоду до війн по лінії розлому. Для цих війн буде характерна відповідна специфіка і динаміка. Однак, врешті-решт, і цим війнам настане кінець. “Угоді про припинення війни по лінії розлому, - відзначає С.Хантінгтон, - буде сприяти успіх – нехай тільки на деякий час – в тій мірі, в якій вона відображатиме локальний баланс сил серед першочергових учасників та інтереси третьорядних і другорядних учасників... Наодинці головні учасники не в змозі зупинити війни, які тривають по лінії цивілізаційних розломів. Зупинити їх і не допустити до переростання в глобальні війни – вирішення цього завдання залежить головним чином від інтересів і дій стержневих держав основних світових цивілізацій. Війни вздовж лінії розлому закипають знизу, мир по лінії розлому просочується зверху”.

Яке майбутнє чекає світові цивілізації? Відповіддю на це питання С.Хантінгтон оптимістично завершує свою книгу: “Майбутнє і світу, і Цивілізації залежить від розуміння і співробітництва між політичними, духовними та інтелектуальними лідерами головних світових цивілізацій. У зіткненні цивілізацій Європа і Америка будуть триматися разом – інакше загинуть поодиночі. В більш масштабному зіткненні... між Цивілізацією і варварством, великі світові цивілізації, збагачені своїми досягненнями в релігії, мистецтві, літературі, філософії, науці, технології, моралі та співчутті, також повинні триматися разом, інакше вони загинуть поодиночі. В епосі, яка народжується, зіткнення цивілізацій становить величезну загрозу миру у всьому світі, і міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найбільш надійною запорукою попередження світової війни”.

Фукуяма Френсіс (р.н. 1952) – професор політичних наук Університету Мейсона (Ферфакс, Вірджинія). Народився 27 жовтня в Чикаго. В 1974 р. закінчив Корнельський університет, а в 1977 р. захистив у Гарварді докторську дисертацію з політичних наук. У 1979-1980, 1983-1989, 1995-1996 рр. – науковий співробітник Управління політичних досліджень корпорації RAND, у 1981-1982 та 1989 рр. входив до складу групи з політичного планування Державного департаменту США (заступник директора відділу з проблем Близького Сходу та колишнього Радянського Союзу); працював у Школі передових міжнародних досліджень Університету Джона Гопкінса, викладав в університетах Каліфорнії та Лос-Анджелеса. В даний час Ф.Фукуяма є деканом факультету міжнародної політичної економії Школи перспективних міжнародних досліджень Пола Нітце університету Джона Гопкінса. Крім того, Ф.Фукуяма входить до складу Президентської ради по біоетиці, в ради Національного фонду демократії і фонду “Нова Америка”, а також в консультативні ради журналів “Нейшнл Інтерес” і “Джорнел оф демокресі”. Світову популярність у наукових колах здобув завдяки публікації 1989 р. в журналі “The National Interest” статті “Кінець історії?”. В 1992 р. він розширив і переробив її в книгу “Кінець історії і остання людина”. В 1995 р. вийшла в світ його книга “Довіра”, в якій Ф.Фукуяма дослідив залежність соціальних зв’язків і економічного розвитку. В 1999 р. опублікована книга “Великий розрив”, присвячена радикальним суспільним змінам останніх десятиріч. Нарешті, в 2002 р. з’явилася остання на сьогоднішній день книга Ф.Фукуяма “Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції”.

Згідно концепції Фукуяма починається “кінець історії” і планетарне існування людства, коли регіони планети почнуть переструктуруватися, орієнтуючись на найбільш могутні економічні ядра-центри. Вчений відмічає фундаментальні зміни у всесвітній історії. Через все ХХ століття червоною ниткою проходила боротьба прогресивного лібералізму із залишками більшовизму, фашизму та неомарксизму, які готові були розв’язати ядерну війну. “Ліві тоталітарні режими, - відзначає Фукуяма, - урядилися уникнути цих проблем, цілком відпорядкувавши своєму контролю громадянське суспільство – зокрема регламентувавши ідеї,

що їх дозволено обстоювати громадянам. Однак існування такої системи в її чистій формі можна було забезпечити лише терором, що загрожував і самим можновладцям. Послаблення терору тієї ж миті спричинило занепад, протягом якого держава втратила контроль над певними ключовими аспектами громадянського суспільства”.

І лише наприкінці ХХ ст. замість конвергенції капіталізму і соціалізму, знову починається триумф західної ліберальної демократії. “Що ближче до кінця тисячоліття, - пише Ф.Фукуяма, - то помітніше, що надто схожі одна на одну кризи авторитаризму й соціалістичного центрального планування залишили на рингу лише одну ідеологію, яка має потенціал універсальної значущості: ліберальну демократію, доктрину індивідуальної свободи та суверенності народів. Через двісті років після того, як ці ідеї вперше надихнули Французьку та Американську революції, принципи свободи та рівності продемонстрували не лише свою міць та довговічність, а й свою здатність відроджуватися через певні часові проміжки”. Закінчення “холодної війни” символізувало кінець історії як такої. Політичний лібералізм прийшов на заміну економічному. Завдяки лібералізму відбулися зміни в китайській цивілізації, впали тоталітарні режими у Східній Європі, розпався СРСР.

Однак, із розпадом СРСР та комуністичної ідеології, політичний спокій не передбачається. На заміну комунізму виходить націоналізм, який загрожуватиме країнам західної демократії. “Якщо Радянський Союз (або його спадкоємці) не стане на шлях демократії, якщо Перу або Філіпіни знову вдадуться до тієї чи іншої форми авторитаризму, демократія поступиться місцем генералові чи бюрократові, який претендуватиме діяти в ім'я самого лише російського, перуанського або філіпінського народів. Навіть недемократи муситимуть говорити мовою демократії, аби виправдати свій відхід від єдиного універсального стандарту”. Це стосується і ісламського фактору: “Іслам, щоправда, так само як лібералізм і комунізм – також сповідує систематичну й послідовну ідеологію, зі своїм власним кодексом моральності та зі своєю доктриною політичної і соціальної справедливості. Потенційно ісламська доктрина є універсальною, апелюючи до всіх людей як людей – а не як членів партикулярної етнічної чи національної групи. І справді, іслам завдав поразки ліберальній демократії в багатьох частинах мусульманського світу, являючи собою фатальну загрозу ліберальним практикам навіть у країнах, де він не отримав безпосереднього доступу до політичної влади”. Ф.Фукуяма вірно підмітив, що “одна з причин сучасного фундаментального відродження полягає в гострому усвідомленні традиційним мусульманським суспільством загрози, що походить з боку ліберальних, західних цінностей”. Аналогічних висновків притримується і С.Хантінгтон.

Отже, підсумовує Ф.Фукуяма, “історія була не сліпою низкою подій, а осмисленим цілим, в якому розвивалися та розгорталися ідеї про природу справедливого політичного та суспільного ладу. І якщо сьогодні ми перебуваємо біля точки, де не можемо уявити собі світу, сутісно відмінного від нашого, де не існує очевидного та ясного способу, в який майбутнє могло б фундаментальним чином поліпшити наш теперішній лад, то ми маємо взяти до уваги ту обставину, що сама Історія, можливо, добігає свого кінця”.

Російський геополітик М.Нартов притримується думки, що принципово нових ідей в “кінці історії” не можна знайти при всьому бажанні. Це повторення ідей Т.Гоббса, а також О.Конта, Г.Спенсера та інших мислителів-позитивістів. Фукуяма багато в чому повторив ідеї німецького соціолога М.Вебера про те, що історія розвивалась тільки за рахунок нерациональних факторів. Так, як останній центр ірраціоналізму впав з розпадом СРСР, то і починається процес “кінця історії”. М.Нартов вважає Ф.Фукуяму засновником теорії неомондіалізму.

Ф.Фукуяма твердить, що людство живе в умовах двох паралельно існуючих революцій – інформаційно-технологічної та біотехнологічної. Вчений віддає перевагу в майбутньому революції в біології, коли стане можливим контроль генома людини і маніпуляція нашою власною природою.

ФРАНЦІЯ

Де ла Блаш Поль Відаль (1845-1918) – класик французької школи географії людини. Закінчив Вищу школу в Парижі, згодом навчався у Французькій школі в Афінах. Займався викладацькою діяльністю (університет Нансі, завідування кафедрою географії в Сорбонні).

Написав працю "Принципи географії людини", яка була опублікована вже після смерті вченого (1922) та монографії "Картина географії Франції" (1903), "Східна Франція" (1917).

На перших порах В.Блаш чітко стояв на теорії ґрунту. Зокрема, в праці "Картина географії Франції" він відзначав: "Відношення між ґрунтом і людиною у Франції відмічені оригінальним характером давнини, безперервності... Люди живуть в одних і тих місцях з давніх часів. Джерела, кальцієві скали спочатку приваблювали людей як зручні місця для проживання і захисту. В нас людина – вірний учень ґрунту. Вивчення ґрунту допоможе вгадати характер, звичаї і переваги населення". Проте, поступово погляди В.Блаша пройшли своєрідну еволюцію. М.Нартов вважає, що на нього зробили визначальний вплив різноманітні географічні та історичні концепції, які виникли і розвивалися в тогочасній Франції. Це привело до критичного ставлення В.Блаша до німецької геополітики загалом, та концепції Ф.Ратцеля зокрема.

Геополітична концепція В.Блаша заперечувала тезу німецького вченого Ф.Ратцеля про переважаючий вплив простору та географічного становища на долі людей і країн. В.Блаш, не відкидаючи географічний фактор, все ж таки, характеризує його як пасивний, на відміну від активного. Останнім виступає людина. Підхід В.Блаша до оцінки геополітичних процесів одержав назву посібільзму (від франц. Possible – можливий), згідно з яким географічне становище може перетворитися в реальність завдяки людині, яка живе і діє в межах певного простору.

В.Блаш запропонував концепцію цивілізаційного процесу як світового. Його основу склали взаємодіючі між собою гнізда, які час від часу могли розширюватися в просторі. Кожне гніздо співпадає з певним способом життя. Взаємодія гнізд охопила частину північної півкулі від Середземного моря до Китаю. Цивілізаційний процес за В.Блашом проходить безперервно в Європі та Азії, час від часу зупиняючись, а згодом знову відновлюючись. Безперервності цивілізаційного процесу сприяє сама специфіка Європи (стимулюючий характер клімату, який не дає людям розслабитися та вести паразитуючий спосіб життя). Не випадково, що саме в Європі виникали різноманітні центри цивілізації, які перебували у постійній взаємодії.

В.Блаш вважав можливим створення в майбутньому світової держави, кожний громадянин якої усвідомлюватиме своє місце і роль у її життєздатності. В основу концепції Відаля де ла Блаша покладений позиційний принцип. На його думку центральне положення в Європі займають Німеччина і Франція, однак перша перебуває у фактичній блокаді, що становить суттєву загрозу миру. Зовсім інше географічне становище Франції та Великобританії, які, володіючи численними колоніями, мають вільний вихід до океана. США здійснюють меридіональну експансію, а Росія володіє величезними азійськими територіями. В.Блаш пророкував посилення континентальних держав, які, за рахунок технологічного прогресу, орієнтуються в бік морських шляхів. Отже, взаємопроникнення Суші й Моря стає універсальним процесом. В.Блаш не відкидав можливе зіткнення між таласократією і телурократією, хоча був прихильником мирного співробітництва.

Не міг уникнути В.Блаш німецько-французького протистояння. Взаємовідносинам двох сусідніх держав присвячена його книга "Східна Франція". Говорячи про спірні території – Ельзас і Лотарінгію – В.Блаш запропонував їх перетворити в зону взаємного співробітництва.

Ансель Жак (1882-1943) – визнаний фахівець з політичної географії Франції, учень Сорбонської школи Відаля де ла Блаша. Його наукова діяльність співпала з підготовкою Німеччини до світової війни. Не дивно, що Ж.Ансель піддав нищівній критиці німецьку геополітику, звинувачуючи її в експансіонізмі та пангерманізмі. На глибоке переконання Ж.Анселя її взагалі важко назвати геополітикою, скоріше за все вона є «псевдогеографією». Після окупації гітлерівськими військами Франції, Ж.Ансель був заарештований і ув'язнений до концентраційного табору Комп'єнь, в якому невдовзі помер.

Ж.Ансель бачив шлях до прогресу в створенні гнучких угруповань, складові частини якого (держави) співробітничали б у економічному, політичному та культурному відношеннях. В опублікованій у 1938 р. монографії "Географія кордонів" Ж.Ансель пропонував розглядати зміну кордонів як результат необхідності та добровільності держав. Вчений погоджувався, що кордони не можна вважати вічними, незмінними. Вони, скоріше, є "тимчасовою периферією", "ізобарами", які відображають баланс сил на даному етапі політичного розвитку. Єдиною природною межею Ж.Ансель вважав межу ойкумени (відсутність людей).

Деманжон Альберт (1872-1940) – французький географ, учень Відаля де ла Блаша. Закінчив Вищу школу в Парижі, цікавився геополітичними процесами, що мали місце після Першої світової війни. Свої геополітичні міркування висловив у монографії «Занепад Європи» (1920).

У вищеназваній праці А.Деманжон ґрунтовно проаналізував причини занепаду ролі Європи у міжнародних справах, пояснюючи такий стан справ нехтуванням політичних лідерів ідеєю об'єднання континенту. Його геополітична концепція складалася з трьох основних центрів: США, Японії та об'єднаної Європи. Так як остання залишалася роз'єднаною, значно посилілись позиції США і Японії. А.Деманжон негативно віднісся до результатів Паризької мирної конференції щодо утворення багатьох нових держав, які пізніше виявилися нежиттєздатними. Найбільше його турбувала Німеччина, яка постійно заявляла про несправедливе вирішення питання кордонів, дискримінацію великих держав стосовно німецької нації тощо. Високо оцінюючи ідеї Фрідріха Ратцеля, А.Деманжон не визнавав його наступників, які, на думку вченого, суттєво перекрутили його вчення, пристосовуючи до експансіоністських планів Німеччини.

В дихотомії «Суша – Море» А.Деманжон віддавав перевагу морській орієнтації Франції, закликав до необхідності вкладати значні капітали у розвиток власних колоній, сприяти еміграції, ефективно використовувати національні ресурси, модернізувати промисловість і сільське господарство тощо.

Де Голль Шарль Андре Марі Жозеф (1890-1970) – президент Франції з 1958 по 1969 рр., прихильник концепції «геополітичного кодексу Франції», який нерідко називають голлістським. Шарль де Голль народився 22 листопада в місті Лілль у дворянській сім'ї, корені якої сягали до глибокої давнини. Навчався у єзуїтському коледжі в Парижі (1901-1908), після закінчення якого одержав диплом бакалавра і повернувся в Париж. У серпні 1909 р. зарахований курсантом до елітного військового училища Сен-Сір, заснованого ще Наполеоном. В жовтні 1913 р. одержав звання лейтенанта. Учасник Першої світової війни (1914-1918). В 1937 р. Ш. де Голль – полковник французької армії. В 1940 р. він звернувся до всіх політичних діячів Франції з вимогою негайних дій заради порятунку країни. Після окупації Франції гітлерівськими військами, емігрував до Лондона, де заснував комітет «Вільна Франція». Девізом його стали слова «Честь і Батьківщина», а емблемою – лотарінгський хрест. Через деякий час до «Вільної Франції» приєдналися адміністрації французьких колоній – Чаду, Конго, Габона, Камеруну. Емігрантський уряд де Голля визнали французькі колонії Тихого океану, а згодом уряди великих країн світу. 10 грудня 1944 р. Ш. де Голль підписав Договір про союз і взаємодопомогу між Радянським Союзом і Францією. В 1945 р. де Голлю вдалося те, що було не під силу кому-небудь іншому – консолідувати навколо себе всі прошарки суспільства: від комуністів до правих радикалів. Однак, в повній мірі Шарль де Голль проявив себе як державний діяч в часи свого президентства.

Якщо в першій половині ХХ ст. головною геополітичною турботою Франції було суперництво з сусідньою Німеччиною, то в 60-х роках ситуація кардинально змінилася. В 1963 р. Франція і Німеччина підписали Договір про дружбу, отже проблема безпеки була вирішена однозначно. Це дозволило де Голлю зосередитися на вирішенні проблеми безпеки на регіональному і глобальному рівнях. В 1960 р. Франція випробувала свою атомну бомбу, підтвердивши тим самим статус світової держави. Перетворившись у ядерну державу, Франція, очолювана де Голлем мала можливість маневрувати у міжнародних відносинах.

Де Голль був переконаний, що в Західній Європі саме Франція повинна очолити блок європейських держав на протиположності США. Що стосувалося НАТО, то саме його існування де Голль вважав анахронізмом, а членство Франції в НАТО недопустимим, таким, що шкодить національним інтересам країни. В 1966 р. Франція вийшла з інтегрованої воєнної структури НАТО і наблизилася з СРСР. Однак, спроба де Голля «відкрити залізну завісу» не увінчалася успіхом у зв'язку із вторгненням СРСР та країн-учасниць ОДВ до Чехословаччини в 1968 р.

На зламі 50-60-х років де Голль розробив план переозброєння французької армії, який включав у себе три етапи: 1) на першому Франція повинна була провести наземне випробування ядерної зброї в Північній Африці; 2) на другому планувалося створення літаків, спроможних доставляти бомби на декілька сотень кілометрів; 3) на третьому вимагалось розробити, випробувати і запустити до виробництва ракети типу «земля – земля» для доставки боєголовок радіусом дії в три тисячі кілометрів. Де Голль вважав, що не можна виключати можливості третьої світової війни, і був переконаний, що в ній обов'язково буде використана

ядерна зброя. Генералу здавалось, що Франція допустила недозволене відставання в галузі розробки і виробництва ядерної зброї, а тому не підтримав договір 1963 р. про нерозповсюдження ядерної зброї в трьох сферах, підписаний Радянським Союзом, США і Великобританією.

Готтманн Жан (1915-1994) – французький геополітик українського походження. Народився в Харкові, закінчив Паризький університет. Вважав себе учнем А.Деманжона і послідовником Відаля де ла Блаша. Деякий час працював на кафедрі Х.Макіндера в Оксфордському університеті. В 1940 р. емігрував з окупованої Франції в США, де працював у Державному департаменті в якості географа. Свої геополітичні погляди виклав у праці «Політика держав та їх географія» (1952).

Друга світова війна переконала Ж.Готтманна в тому, що геополітика – наука про війну. Під час бойових дій ідеї Фрідріха Ратцеля були використані на практиці. Вважаючи простір головною категорією геополітики, дослідник намагався довести, що розміри території держав не завжди пропорційні їх могутності. На перший план Ж.Готтманн поставив географічне становище держави та її організацію. Трактуючи з нових позицій географічне становище, вчений виділяв як центральне поняття «комунікації» (рух людей, армій, товарів, капіталів, ідей). Саме комунікації, на його думку, відіграють важливу роль у відносинах між морськими і континентальними державами. Ж.Готтманн віддавав перевагу морським державам та їх способу життя.

Російський вчений М.Мироненко слушно зауважив, що найбільша заслуга Ж.Готтманна полягала в розвитку іконографічного напрямку в політичній географії, який полягав у створенні системи символів, які використовуються під час написання ікон. Іконографія простору включає твори мистецтва, архітектури, а також всі символи-форми суспільного життя і побуту. Ж.Готтманн розвиває думку про циркуляцію іконографій, тобто взаємовплив регіональних іконографій, перенесення їх на нові території (наприклад, діяльність англійців у Новій Зеландії; освоєння росіянами Сибіру і Далекого Сходу, які принесли з собою власну систему символів, власний спосіб життя). Центральна проблема політичної географії та геополітики полягає у взаємодії між «комунікацією» й «іконографією».

Теорія циркуляції Ж.Готтманна передбачала виникнення на комунікаційних перехрестях центрів контактів, які перетворюються в міста, а згодом стають великими політичними і адміністративними центрами, які притягують і організують навколишній простір. Подібні центри, взаємодіючи між собою, формують цілі райони, держави і цивілізації.

Галлуа П'єр (р.н. 1911) – генерал французьких військово-повітряних сил, спеціаліст з ядерної зброї, професор, автор цілого ряду праць з геополітики та міжнародних відносин.

Вважає, що сучасна фаза геополітичного розвитку світу характеризується провідною роллю ракетно-ядерної зброї. Володіння нею вирівнює сили ядерних держав незалежно від їх географічного становища, чисельності населення тощо. Немаловажне значення має і «масова поведінка людей», що не враховувала традиційна геополітика. П.Галлуа прирівнює до ядерної могутності рівень засобів масової інформації та зв'язку, втручання населення в політику, доступ терористів до зброї масового знищення, їх проникнення на атомні електростанції.

П.Галлуа суттєво доповнив об'єкти вивчення геополітикою. Якщо традиційна геополітика мусувала навколо понять «Море» і «Суша», то вчений справедливо зауважив, що геополітична ситуація в значній мірі визначається рівнем освоєння космічного простору. П.Галлуа виділив три історичні фази в еволюції геополітики: 1) існування протогополітики (від ранніх часів людського розвитку до першої промислової революції), для якої був характерний географічний фаталізм; 2) хижачка експлуатація людиною навколишнього природного середовища, що врешті-решт привело до загострення глобальних проблем, виникла загроза існування людства; 3) «фаза бумеранга», коли природа починає «мстити» людині, змушуючи їх «рахуватися з собою». На цьому етапі з'являється потреба в узгоджувальній діяльності членів міжнародного співтовариства і виробленню загальнопланетарної геополітики. На глибоке переконання П.Галлуа настають часи «неконфронтаційної геополітики» – науки, яка вивчає «відносини між владною політикою в міжнародному плані та тими географічними межами, в яких вона проводиться».

Росія

Чаадаєв Петро Якович (1794-1856) – російський філософ і публіцист, родоначальник російської релігійної філософії. Петро Чаадаєв народився 8 червня (27 травня за старим стилем)